

Озброєні
честю

Андрій Криштальський

Мій

ДЕКАЛОГ

Андрій Криштальський

Мій ДЕКАЛОГ

Спогади
колишнього політв'язня

ВИДАВНИЦТВО
ТЕРЕН
ЛУЦЬК 2012

УДК 821.161.2-9
ББК 84.4УКР6-47
К 30

*Видання здійснене
за фінансової підтримки експертної ради
з питань видавничої справи
Волинської обласної державної адміністрації*

Підпілля ОУН, збройна боротьба повстанської Волині проти польських, німецьких та радянських окупантів – ось те середовище, в якому довелося жити й діяти автору захоплюючих спогадів Андрію Криштальському (старшому).

Із заповідями Декалогу українського націоналіста в серці пройшов він крізь колючі дроти сталінських концлагерів Казахстану, Монголії та Колими, щоб вижити й далі активно боротися за незалежність України.

*Художнє оформлення
Андрія Криштальського (молодшого)*

ДЕКАЛОГ ЯК НАСТАНОВА-ЗАПОВІДЬ

Коли спілкуєшся з Андрієм Криштальським-старшим, іще довго відчуваєш невичерпну світлу енергетику, якою «заряджає» цей навдивовижу скромний і чесний чоловік. Адже його життя – це не тільки постійні іспити долі, які Андрій Іванович гідно й мужньо складав і складає, це справді нерукотворна унікальна книга про нездоланність українського духу. В тому вкотре переконуєшся, читаючи спогади «Мій Декалог», які ви, шановний читачу, тримаєте в руках.

Два останні десятиліття доносять до нас голоси волинських повстанців – із виступів біля відновлених могил загиблих вояків УПА, з газетних інтерв'ю (відкривати правду про національно-визвольний рух не раз доводилося й автору цих слів), зі спогадів, опублікованих українськими видавництвами. Читати такі книги завжди цікаво: зі сторінок, що їх написали поки не визнані державою герої, проступає не лише панорама кривавого протистояння на теренах України, а й долі простих українців, які, самі того не усвідомлюючи, вписали свої імена на скрижалі історії. Одначе ми, сучасники, мимоволі зупиняємо свої погляди на свідченнях ватажків повстанського руху, забуваючи про ґрунт, на якому вони міцно стояли – про запілля, про незліченні маси люду, котрий підтримував їх, допомагав чим міг – працею, прихистком, настановами, врешті – матеріально й духовно. Недарма ж і радянський тоталітарний режим улаштував справжнє полювання за кожним, хто подав повстанцеві бодай шматочок хліба. Недарма Сибір устелений кістями виселених західноукраїнських родин, котрі підтримували або співчували УПА: більшовики знали, з ким мають справу, й

розуміли, що таке середовище неодмінно знову виплекає нових повстанців на зміну тим, котрі загинули в боях.

Серед тих, хто допомагав українським націоналістам, а згодом і УПА, була молодь, об'єднана юнацтвом ОУН. Виплекані героїкою козаччини, хлопці та дівчата, котрим ще не виповнилося 18 років (як відомо з передвоєнних документів ОУН, українські націоналісти долучали до патріотичного виховання й так званий «доріст» – дітей віком від восьми до 14 років), стали найкращими помічниками напередодні збройного повстання проти гітлерівських та радянських окупантів. Кур'єрська й розвідувальна робота, віднайдення зброї, залишеної фронтовими частинами, які відкотилися на схід, поширення патріотичної літератури, залучення не-свідомої молоді до боротьби в підпіллі – то внесок юнацтва ОУН у загальну справу поборювання ворогів усіх мастей, що використовували Україну як плацдарм для своїх загарбницьких планів.

До юнацької сітки, власне, й належав Андрій Криштальський-старший. Сповідально-щира, без найменшого «нальоту» пафосності та дидактики, його книга передовсім продиктована, як зізнається автор, «почуттям необхідності розповісти дітям, онукам, друзям (а можливо, й недругам) те, що ми замовчували під пильним оком каральних органів».

Зрештою, можна частково й не погодитися з автором «Мого Декалогу», оскільки він мав мужність і талант залишатися собою, бути вірним покликанню, зазвичай користувався кожним шансом, аби жити правдою з Богом і Вкраїною в серці, помислі, діянні. Не нарікаючи на обставини, Андрій Криштальський повсякчасно був і є тим, хто за будь-яких обставин керувався потребою єдності слова й чину. І тоді, коли перебував у юнацтві ОУН, і під час боротьби з німецькою націонал-соціалістичною «чумою», й коли потрапив до Луцької в'язниці під час панування криваво-червонопрапорного режиму. Та й пізніше – у концтаборах (автор зазвичай називає їх лагерьми, наголошуючи на чужій окупаційній термінології), і тоді, коли став першим ке-

рівником Горохівської районної організації Народного руху України...

Гадаю, тим, хто звинувачує ОУН і УПА в співпраці з гітлерівськими нацистами, буде цікаво дізнатися про те, як молодь маленького волинського містечка діяла в підпіллі, виконуючи смертельно небезпечні завдання ОУН, як жорстоко мстила німецька окупаційна влада, арештовуючи, розстрілюючи українських націоналістів, вішаючи їх на телеграфних стовпах. У бою з коричневими окупантами гине й рідний брат автора спогадів Петро Криштальський.

Художник за покликанням, свій життєвий шлях автор книги торував і торує, керуючись приписами й принципами, викладеними у Святому Письмі та Декалозі Українського Націоналіста. Може, саме тому й дав своїм спогадам таку незвичну назву, вважаючи десять заповідей українського націоналіста органічно «своїми», близькими серцю й душі. Як істинний християнин, він за найкритичніших обставин не впадає у відчай чи зневіру, віднаходить у собі сили залишитися вірним обов'язку, навіть, отримавши новий термін ув'язнення за спробу втечі з концлагеря («О Господи, виходило, що на волю я вийду аж у 1977 році», – зізнається на сторінках книги). Однак при цьому не нарікає на «глухі кути» долі, а, навпаки, намагається скористатися шансом, аби гідно скласти життєвий іспит, пам'ятаючи про подвижництво-героїку предків і сучасників, усвідомлюючи, як багато залежить від кожного «я».

Те загартоване війною покоління, попри всі трагічні перипетії і непоправні втрати, не могло бути переможеним. Тож виявом торжества справедливості став і той факт, що саме в день народження Андрія Криштальського було проголошено Декларацію про державний суверенітет України. Адже наш краєнин не просто завчено повторював, а безсумнівно знав і знає: «Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї».

Усвідомлюючи, що боротьба не обмежується досвідом того чи іншого покоління, автор книги наче передає естафету незламної волелюбності представникам молоді гене-

рації. Він, уникаючи бахвальства, не ставши бранцем ідеологом ні стабільних недругів, ні zdegradованих «совістей української нації», ніколи не тікає у ману ілюзій. Андрій Криштальський не боїться відверто сказати «так» або «ні». Інколи з цією категоричністю непросто погодитися. Однак ця людина має право зрести сувору правду. Тим паче, що не виставляє себе на високосно-іпостасні п'єдестали й не репрезентує як речника істини в останній інстанції. Оповідаючи про прожите й пережите, залишається дивовижно скромною людиною. «Моя особиста доля не є якоюсь унікальною й винятковою. Вона повторює нелегкі шляхи сотень тисяч українців, які теж немилосердно мучилися у ХХ столітті. Це доля всього нашого покоління», – констатує він. Та саме без таких скромних, самовідданих людей чину, як Андрій Криштальський, годі уявити український поступ, нашу переможну державну сутність і перспективу.

А ще «Мій Декалог» – унікальний літопис покоління, яке виявилось на висоті покликання, не зреклося шляху, започаткованого славними предками. Це й світла данина тим, хто поклав життя за Україну, адже автор у своїх спогадах розповідає про старших побратимів, які пішли в УПА боронити свій край проти окупантів. У його розповіді багато цінної для сучасних істориків інформації – і про діячів оунівського підпілля, і про бойових командирів повстанських відділів. Водночас це епопея тотальних випробувань, у яких не тільки перемелювалися долі, а й гартувалися характери надзвичайної потуги. Взяти для прикладу хоча б таких повстанських ватажків, як курінний Остап – Олексій Брись (автору цих слів не раз доводилося спілкуватися з цією унікальною людиною), сотники Грім (Микола Новосад), Чорноморець (Олексій Мельник), відгомін боротьби яких сповнював героїкою опору сотні молодих сердець того покоління. Чи ж могли хлопці та дівчата з юнацтва ОУН бути іншими, коли в них на очах ішли на геройську смерть або на тортури в тюрмах старші друзі й знайомі, коли створювалася велика легенда повстанської Волині?

Адрій Криштальський, оповідаючи про свою життєву дорогу, дарує свято зустрічей із багатьма унікальними особистостями. Серед них – і шевченківські лауреати Іван Гнатюк (його твори довелося врятувати Андрієві Криштальському, винісши із концтабору) та Євген Сверстюк (із ним автора «Мого Декалогу» єднає понад шістдесятилітня дружба), й незахищено-самозречений політв'язень Пилип Романюк, і «батько» Волинського братства ОУН–УПА Мелетій Семенюк, і подвижник на ниві національного відродження, відомий хірург Михайло Рощина, й щирий побратим Семен Бучман, і славетний скульптор Еммануїл Мисько... У спогадах трапляються імена багатьох відомих постатей – від патріарха УПЦ Київського патріархату Володимира Романюка, композитора Удо Меснера – до письменника Ростислава Братуня, «зеківського генерала» В'ячеслава Чорновола, долі яких – складова частина багатогранної панорами українського буття в екстремальному ХХ сторіччі.

Безперечно, «Мій Декалог» Андрія Криштальського – це заповідь-настанова, одкровення людини, яка не сумнівається в неминучості перемоги. Її вагомість, необхідність ще виразніше виокремлюють нинішні парадоксальні реалії. Тож ця книга за умов нищення української державності – як промінь правди для тих, хто засумнівався, став бранцем збайдужіння, змирився з начебто антиукраїнським фатумом.

Звичайно, кремлівський кат, як і його поплічник (чи то з автоматом, чи з русофільським кадилом у руках сталініста-ненависника), неодмінно робитимуть усе, аби істини Андрія Криштальського не стали своїми для нинішнього та прийдешніх поколінь. Тим паче, коли вже йдеться не про хвилю реаніматорської стратегії відновлення імперії зла, а про дев'ятий вал сатанинського шабашу спадкоємців справ кривавих – «петров больших», «екатерін-матушек» й «іосіфов сталіних». Але саме життєвий досвід таких українців, як Андрій Криштальський – свідчення непереможності українського духу, приклад і поклик. Тим паче, що суворі іспити мусять складати й нині суцї, і прийдешні покоління.

ня. Адже, як зазначає автор книги, «загрози перед нашою державою не минулися», і вже новій генерації «доведеться стати на захист України, якщо її правильно виховують батьки та вчителі».

Хай у цьому всім нам допоможуть і чин, і слово волинянина Андрія Криштальського.

Віктор Вербич,
*письменник, лауреат премії
імені Агатангела Кримського*

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Складне й цікаве життя довелося мені прожити на цьому світі. Коли зараз думаю про свої шляхи-дороги, то здається мені, що все могло бути й по-іншому. Але ми не вибираємо своїх доль: їх нам дає Господь, щоб відведені людині роки вона прожила гідно й порядно, з користю для людей.

Я виростав і дорослішав у країні, окупованій чужинцями. І можливо, ніколи б не взявся писати ці спогади, якби не почуття необхідності розповісти моїм дітям, онукам, друзям (а можливо – й недругам) те, що усі ми замовчували під пильним наглядом каральних органів.

Вважаю, що наступним поколінням українців треба обов'язково знати, які знущання на своїй рідній землі витерпіли я та мої ровесники. А ще – про те, як ми чинили опір, щоб нас не розтоптали, не асимілювали, не перетворили в рабів. Може, прочитавши ці сторінки, молодим людям буде простіше зрозуміти й оцінити той період історії, в якому минала моя молодість. А був то страшний період: окупанти приходили й відходили, проливали кров, та люди жили із Україною в серцях, а потім усіх нас обплутали брехнею комуністичні пропагандисти. Так обплутали й затуманили голови, що тепер самим нам важко розібратися.

Я вкотре пригадую слова Декалогу українського націоналіста: “Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї”. Думаю, що тим українцям, котрим ці десять заповідей закарбувалися в душу, було набагато легше зносити труднощі, боротися й жити, не забуваючи про причетність до України та її народу. Ті слова, колись у дитинстві вивчені напам'ять, додавали й мені змісту, розуміння, терпіння, коли поставали питання вибору – або залишитися українцем, або пристосуватися й стати «совєтским громадянином», а простіше кажучи – рабом. Я згадував його у найважчі дні, а коли саме в мій день народження – 16 липня 1990 року –

проголосили Декларацію про український суверенітет, Декалог набув для мене ще більшого, яскравішого значення.

Хай очільники російської держави, господарство якої мільйони таких українських політв'язнів, як я, розбудовували своїми руками, тепер мовчать. Настав час говорити й розповідати правду нам, бо ми бачили усі ті страхіння тоталітаризму власними очима. І маємо право на власну історію – не таку, яку нам підсовують, а таку, якою вона є насправді.

З ПІСНЕЮ І КНИЖКОЮ

Народився я 16 липня 1927 року в родині Івана та Ганни Криштальських і був їхнім третім сином (старші мої брати Володимир і Петро з'явилися на світ у 1920 та 1923 роках, а наймолодший – Сергій – в 1930-му). У нас було п'ять десятин поля, хата під бляхою, стодола, хлів, курник і мурований льох. Присадибна ділянка разом із садком і городом займала до 10 соток.

Батько був кушніром, виправляв овечі шкіри й шив із них кожухи. Допомогали в цій нелегкій справі мама і ми, сини. В нього був патент на виготовлення кожухів і реалізацію їх на ярмарках у Горохові, а також у Локачах, Загорові, Порицьку (Павлівці). Виготовляв кожухи з матеріалів замовників або зі шкір, куплених у купців-жидів. У господарстві були в нас корови, свині, кури. А от коней своїх не мали, тому ріллю нам обробляли власники коней за гроші або за пошиття їм кожухів.

У 1931 році помер дід Андрій, і нас із бабою Федорою було вже семеро. Весела сімейка, дружна в роботі, весела в побуті й під час свят. Усі були набожні, ходили до церкви, а батько співав у церковному хорі (в царській армії також був хористом – у полковому хорі).

Ще до початку Другої світової війни Володька і Петро покінчали по 7 класів «повшехтної» (тобто загальної) школи і допомагали батькові в кушнірстві та по господарству, пасли корів. Пастухами також були і я з Сергієм. Бувало, за роботою батько любив наспівувати пісеньку, а йому допомагали ми всі, та ще сусід Володька Німчук, який співав тенором, як і мій батько, у церковному хорі. Петро й Володька грали на гітарі й мандоліні. Всі разом захоплювалися піснею й було нам так весело, що й втома зникала. Коли приходила неділя, до Володьки і Петра сходилося багато хлопців. А мої та Сергієві колеги мусили забавлятися на подвір'ї якимось іграми. Багато часу вділяли спорту: бігали, купалися в річці,

Панорама Горохова. З листівки періоду Першої світової війни

ставку, ганяли футбольного та волейбольного м'яча, грали в шахи, шашки й карти.

У Горохові на той час проживало багатонаціональне населення. Другими після українців за чисельністю були жиди, поселилося в містечку й чимало поляків. У більшості своїй українці були ремісниками та землеробами, жиди займалися торгівлею, поляки влаштувалися управлінцями, вчителями та дрібними чиновниками. Це вже потім «червоні» та «коричневі» окупанти «постаралися», й склад населення Горохова дуже змінився – лишилися українці.

Ще до приходу в 1939 році перших советів я закінчив п'ять класів польської «повшехтної» школи. Вчився добре, але з поляками в мене постійно траплялися неприємності. Основний корпус школи розміщувався в будинку теперішньої музичної школи. Була ще філія в іншому кінці міста (нині там ринок). Ось туди мене у вигляді покарання відправили вчитися – за те, що я осмілюся купити зошит у крамниці українця Федора Дзідзюркевича, а не в польському магазині. Ходити туди мені було довше, й учителі у філії були менш авторитетні. Але тому, хто хоче вчитися, такі

труднощі не завадять. Мучила тільки образа за те, що поляки так збиткувалися над нами, українцями.

Навчання у школі проводили польською мовою. Лише 1–2 години в тиждень відводили українцям на «ензик рускі», бо поляки, як потім і совети, не визнавали слова Україна. Але треба сказати, що навчання проводили якісно й знання давали ґрунтовні. Крім звичайних шкільних дисциплін, ще були в школі уроки Закону Божого. І хоч у класах навчалися діти різних національностей та віросповідань (українці, жиди, поляки), ці уроки все-таки проводили окремо для представників кожної віри. До православних приходив священик, до католиків – ксьондз. Жиди ж ходили у гебрейську школу. Кожну неділю й у великі свята діти під керівництвом духовенства обов'язково ходили до православної церкви, синагоги чи костьолу, залежно від віросповідання.

Забігаючи наперед, скажу, що мусив згодом знову ходити до п'ятого класу – уже радянської середньої школи, бо совети польську освіту вважали неповноцінною, гіршою (особисто я б так не стверджував). Але ми, діти, дуже прагнули вчитися, дома в нас було багато книжок з історії України. Старші брати дбали про це.

Брати Андрій,
Сергій та Петро.
Фото 1935 р.

1935 р. Одне з перших дитячих фото.
Стоїть брат Петро, сидять на Каштанці
Сергій та Андрій

Ще до приходу перших советів комуністи західних областей поширювали неправду про райське життя на сході України, хоч народ і тоді добре знав, що це не так, бо до нас доходило чимало розповідей про голод, арешти і розстріли патріотів, котрі боролися за свободу України.

Ще в 1914 році чільники Росії, вступивши в Першу світову війну, змусили наших людей евакуюватися якомога далі від фронту, в глибину імперії. Населення міста Горохова, в тому числі й наш дід зі своєю родиною, опинилося біля Маріуполя і повернулося додому в липні 1921 року. А дідова сестра Оксенька Голодевич зі своїм сином Петром, які залишалися на території УРСР, саме під час голодомору 1932 року, що косив українців, утекли через кордон на польську територію і потрапили в прикордонний карантин. Вони були ледве живі, вкрай виснажені голодом.

Моєму батькові довелося з'явитися в польську жандармерію, щоб пояснити комендантові про свій родинний зв'язок із Голодевичами. Батько розповів, що для Ксенії він доводиться племінником, а для Петра – двоюрідним бра-

Приміщення польської жандармерії в Горохові.
Згодом – установа гітлерівської поліції
та райвідділок советської міліції

том. На те поляк відповів, що Голодевичі затримані на кордоні десь недалеко від Острога. Жандарми видали батькові спеціальне посвідчення на перевезення знесилених утікачів додому.

Про голодомор у Польщі знали докладно, хоч деякі члени КПЗУ, як я вже згадував, і намагалися говорити людям, що це неправда. А от полякам було вигідно, щоб про ті страхиття радянської дійсності знало якомога більше українців. Тим паче, що навіть у наш маленький Горохів поверталися біженці з окупованої советами України – такі, наприклад, як Семен Міндюк, Сельда Бакальчук. А от Семенові Лободі не пощастило, бо советські каральні органи арештували його як нібито польського шпигуна, й додому він повернувся аж у 1956 році.

Батько виручив родичів, котрі потрапили в біду, поїхав і забрав їх із карантину, взявши на поруки. Так що ми знали тут, у Горохові, про ті страшні муки голодомору, створеного в советській Україні нелюдським комуністичним режимом.

Із самого малечку ми були виховані в християнській традиції, советів не поважали, а вважали їх окупантами на українській землі – так само, як і польську владу. Уже в той час мої старші брати почали симпатизувати Організації українських націоналістів та іншим патріотичним угрупованням.

Коротка довідка

Організація українських націоналістів (ОУН) – український громадсько-політичний рух, що ставив собі за мету створення та розбудову Української соборної самостійної держави. Організацію створено 28 січня – 3 лютого 1929 року на Першому конгресі українських націоналістів у Відні. Головою проводу обрано Євгена Коновальця.

ОУН виникла внаслідок об'єднання Української військової організації (УВО) та студентських націоналістичних спілок.

Головною метою члени ОУН планували досягти внаслідок національної революції. Економіка держави мала втілювати поєднання приватної, націоналізованої та кооперативної форм власності. ОУН відки-

дала будь-який партійний чи класовий поділ та позиціонувала себе як домінуюча сила українського суспільного життя – вдома і за кордоном.

Наша Горохівщина у поширенні та діяльності ОУН займала на Волині одне з чільних місць – разом із Володимирщиною та іншими сусідніми районами Волині. Організація була підпільною, глибоко законспірованою, тому точних даних про виникнення перших осередків ОУН на Горохівщині в мене не було – я лише чув про це з уривків розмов старшого брата Петра та його колег. Знаю лише, що в середині 30-х ОУН на Горохівщині була вже досить розгалужена, бо в 1937–1938 роках польська поліція заарештувала націоналістів Олексу Багнюка, Опанаса Надушкевича, Афонія Черняхівського, Івана Пилиповича, Івана Гладуна, Василя Бережанського – молодих студентів, які на той час були лідерами ОУН на Горохівщині. Між людьми поширювалися чутки, що їх судили у м. Рівному на процесі 75-ти й інкримінували хлопцям прагнення відірвати Волинь від Польщі.

Під постійною загрозою арештів діяли у підпіллі районний провідник ОУН Дуліб (Віталій Іщук), котрий вчителював у с. Підбереззі, провідник ОУН із Берестечка Юрко (Іван Пилипович), а також повітовий провідник Вуляр (Володимир Лобай із с. Сільця), який займався постачанням патріотичної та підпільної преси й літератури.

Старші хлопці розповідали нам, молодшим, що основним завданням сітки ОУН на Горохівщині було поширення національної ідеї, а також розповсюдження патріотичної та підпільної літератури з метою поборювання польських та промосковських настроїв серед людей. Одним із важливих завдань сітки ОУН на Горохівщині було налагодження та утримання організаційних ліній зв'язку, які єднали Волинь із Галичиною та Проводом.

Усі ми знали про так звану «націоналістичну столицю» у селах Княжому, Квасові, Охлопові, Скабарівщині. Звідси вийшли найкращі місцеві кадри ОУН, які, звичайно ж, завжди були під прицілом не тільки польської влади, а й КПЗУ.

Комуністичну партію Західної України (КПЗУ) створено в лютому 1919 року на установчому з'їзді у Станіславові. До 1923 року – Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ). КПЗУ була складовою частиною КРПП (з 1925 року Комуністична партія Польщі). Її членами, крім українців, були також поляки та жиди, які проживали в Західній Україні.

Ідеологія КПЗУ 1920-х років була близькою до націонал-комунізму – течії в комуністичному русі, що поєднувала національні інтереси з комуністичними ідеями.

З початку 1930-х почався занепад комуністичного руху в Західній Україні. Під впливом звісток про колективізацію, репресії і голодомор 1932–1933 років та частина населення, що стояла на прорадянських позиціях, відвернулася від комуністів. Національно свідомі елементи виходили з КПЗУ, чисельно в ній стали переважати поляки і жиди.

У 1933 році керівників КПЗУ Мирона Заячківського (Косар) і Григорія Іваненка (Бараба) викликали в СРСР і знищили там за сфабрикованою справою «Української військової організації». Репресували багатьох західноукраїнських комуністів, котрі перебували на радянській території. Внаслідок цих подій чисельність партії скоротилася з 4300 до 2600 членів. КПЗУ поступово перетворилась у партію тоталітарного типу, яка не допускала плюралізму думок у своїх рядах і поборювала всі інші політичні сили. Своєю боротьбою проти українських партій КПЗУ поставила себе за межі українського національного руху, стала слухняним знаряддям сталінської політики в Західній Україні, хоча це не врятувало її від репресій. У 1938 році Виконком Комінтерну ухвалив постанову про розпуск Компартії Польщі, а разом з нею – Компартій Західної України та Західної Білорусі за звинуваченням, що нібито керівництво в цих партіях захопила фашистська агентура. Члени КПЗУ, які опинилися на території СРСР, були репресовані.

НОВА БІДА НА НАШІ ГОЛОВИ

Як тільки в Горохові з'явилися перші підрозділи радянського війська, ми відразу побачили, що чужа армія погано вдягнута, бідолашні коні ледве тягли військові обози. Народ зустрічав їх радо, але декотрі совети крадькома радили нам не дуже-то тішитися, бо, мовляв, ще й плакати будете. Одна жінка, яка під час голодомору якимось дивом потрапила до Західної України й так урятувалася, зі сльозами на очах благала:

– Діточки! Кого ви зустрічаєте? Кого вітаєте? То ж душогуби! Вони знищили та заморили голодом мільйони людей. Тепер принесли цей «советський рай» і сюди. Схаменіться!

Потім, на жаль, так і трапилось.

Було важко, бо треба було і вчитися, й допомагати батькам, стояти в чергах за хлібом, здавати новій владі поставки за свою землю. Уже почали боятися говорити правду, бо можна було потрапити за ґрати.

Батьки часто розповідали кумедні випадки, що скрізь і всюди траплялися з пришельцями – вони були дикими й безкультурними, часто-густо не вміли себе поводити серед цивілізованих людей. Одного разу в Горохові трапився анекдотичний випадок: советський солдат купив у магазині металеву м'ясорубку, але через годину відразу ж прийшов, щоб здати її. Продавець запитав того військового:

– А чому здаєте? Вона ж справна. Ось подивіться: корба крутиться, вал обертається добре, ножі нагострені так, як треба.

Той ще раз покрутив корбу м'ясорубки, здвигнув плечима й каже:

– Не іграєт!

– То це ж вам не «шарманка», це для того, щоб змолоти м'ясо на котлети чи ковбасу.

– Кагда у мене било мясо? Какіє катлети?! Забірай обратно!

Не менш смішним був випадок, коли усі жінки ново-прибулих советських офіцерів та партійців прийшли на танці в щойно організований клуб одягненими у нічні сорочки, підперезані шворочками. Справа в тому, що зразу після приходу «перших советів» у горохівських магазинах ще було достатньо різноманітного краму, який і кинулися розкуповувати навчені радянською дійсністю (постійними чергами, «дефіцитом», картками на продукти) советки. То бідолашні й переплутали нічні сорочки з бальними сукнями, адже вони у своєму житті ніколи не бачили таких предметів жіночого вбрання, які в СРСР вважали «буржуазною розкішшю».

Але насправді смішного в повсякденному нашому житті ставало все менше. Почалися репресії. У Горохові та навколишніх селах, як і скрізь у Західній Україні, нова влада вивозила родини націоналістів і польських «осадників» до Сибіру, арештовувала членів ОУН, колишніх петлюрівців, царських офіцерів, заможних людей, комерсантів.

Гадаю, що саме члени КПЗУ збирали інформацію про ОУН на Горохівщині, бо з приходом у 1939 р. «перших советів» із Горохівщини зразу потягнулися етапи політв'язнів у Луцьку тюрму. Масові арешти націоналістів відкрили людям очі на діяння «визволителів». У нашій гімназії за доносом Володимира Румовського, котрий симпатизував комуністам, було арештовано дванадцять націоналістів. Забігаючи наперед, скажу, що двоє із них

Приміщення Луцької тюрми,
у якому советські кати розстріляли
українських патріотів

після розстрілу 23 червня 1941 року в'язнів Луцької тюрми залишилися живими під трупами. Вони й розповіли людям про цей донос, тортури та розстріл.

Чимало націоналістів потрапило до рук катів із НКВД у селах нашого району. Так у Підбереззі заарештували й відправили до Луцької тюрми 21 особу, у Лемешові – 11, в Козятині – 16, Рачині – 5, Терешківцях – 23, Ярівці – 12. Загальна кількість арештованих НКВД націоналістів на Горохівщині вимірювалася сотнями осіб.

**Коротка
довідка**

Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), (рос. - Народный комиссариат внутренних дел (НКВД)) – одне з виконавчо-адміністративних відомств (міністерств) уряду СРСР союзно-республіканського підпорядкування. Створений 7.11.1917, у 1946 р. перейменований у Міністерство внутрішніх справ (МВС). Основими напрямками діяльності НКВС, зокрема, були: реєстрація актів громадянського стану; карний розшук; ведення держархівів; зовнішня (закордонна) розвідка; контррозвідка; нагляд за офіцерським складом армії; табори примусової праці (ГУЛАГ) та в'язниці; виконання судових вироків. НКВС мав власні війська.

Займався також боротьбою з національними та політичними рухами, зокрема тими, які проповідували ідеї національної незалежності і закликали до повалення радянської влади. Для досягнення мети часто використовувалися ув'язнення, допити, тортури, масові репресії.

У 1941 році органи НКВД заарештували окружного провідника ОУН Запорозжця (Олександра Бурака) із села Підбереззя. Після короткого слідства його засудили до страти.

Петро розповідав, що основні вишколені й досвідчені кадри ОУН, передбачаючи наслідки «визволення», підпільно перейшли на окуповану німцями польську територію, де продовжували вишкіл. За те вороги мстилися по-советськи – арештовували і виселяли цілі сім'ї національно свідомих жителів Горохівщини. Мені відомі два основні маршрути

висилки: 13 квітня 1940 року – в Казахстан, а 25 травня – в Тюменську область. Тому наші люди зненавиділи советів більше ніж поляків. Советська окупація підняла національну свідомість до рівня необхідності опору й боротьби за незалежність.

БІДА ЗА БІДОЮ

Мій найстарший брат Володимир був уже допризовником і тому його, як і решту ровесників, советські окупанти використовували на будівництві військових укріплень поблизу кордону. Напередодні неділі 22 червня 1941 року брата відпустили додому відпочити. Цього ж дня мені випадало пасти корів, а тому мама розбудила мене попити свіжого молока перед тим, як виганяти худобу на пасовисько. Нараз у небі почувся гуркіт літаків, через вікно я помітив на крилах літаків не зірки, а чорні хрести. Побачивши це, мій батько сказав:

– То німецькі! Чому це вони так далеко залетіли?!

Коли я гнав корів міськими вулицями, то помітив пожвавлений рух кавалеристів, а, опинившись у полі за містом, побачив, як над грабиною кружляли німецькі літаки, обстрілюючи з кулеметів советську військову частину.

Так почалася війна.

Фронт страхітливо пронісся через наше місто. Лише за кілька днів німці зуміли знищити багато будинків, зламати опір військових частин, розстріляти понад сотню невинних людей, не менше забрати в полон, щоб згодом там їх морити голодом. Нові господарі криваво «хазяйнували» на території всього району. Пригадую, як люди розповідали, що в Скабарівщині фашисти вбили шістьох жителів навколишніх сіл, членів ОУН. Ця група націоналістів щойно повернулася з території Польщі після вишколу й відразу потрапила в пастку. Після розстрілу на кладовищі Охлопова відбувся величний похорон. На могилі встановили кований залізний хрест, який нині відновлений, хоч був після війни підірваний більшовиками.

Хочу тут згадати й членів організації А. Беземського, Я. Вальчука, А. Грибка, Т. Дончака. Д. Міндюка, М. Валюка, О. Штепана, Є. Янюка, С. Ліштвана із села Скобелки, яких гестапо арештувало за доносом зрадника й розстріляло.

Відразу ж місто сколихнула ще одна моторошна подія – відбувся жалобний похід жителів Горохівщини на похорон розстріляних советами в'язнів Луцької тюрми, що його організували націоналісти. Колону з понад сотні людей очолили житель села Рачина Остап (Олексій Брись) та мешканці Скобелки Івась (Віктор Шибиста) й Олександр Корецький. Через кілька днів люди почали переповідати один одному страхітливі подробиці побаченого під стінами комуністичної катівні. Жителям Горохова не хотілося вірити, що можна отак, без суду і слідства, знищити стількох людей.

Війна війною, а жити треба було. Зразу ж у Горохові було створено місцеве самоврядування, районну і міську управи, поліцію, школу, почала діяти лікарня...

Я разом із братами Петром і Сергієм пішов учитися в школу-гімназію, але німці майже відразу ж закрили її, а натомість відкрили торговельну школу, де Петро вчився в старшому класі, а я – в молодшому. Найстарший брат Володимир працював у друкарні.

У цей період у наших теренах, як я вже згадував, активно працювала Організація українських націоналістів, до якої належав Петро. Підпілля очолили окружний провідник ОУН Стемид (Михайло Бондарчук із Мислинь), районний провідник ОУН Хмара (Григорій Трачук) та районний військовик ОУН Ярослав (Сергій Русанович), обоє з Горохова. У м. Берестечку підпілля очолюють районний провідник ОУН Данило, його заступник Юрко (Іван Пилипович) та районний зв'язку Іван Гладун. Надрайоновий провід очолив Зимний (Дем'ян Чех із с. Княжого). Важливу роль у керівництві підпілля відіграли організаційний референт проводу Північно-західного краю Криlach (Панас Матвійчук зі Старого Порицька), окружний зв'язковий Андрій, окружний військовик ОУН Славко (Микола Горобець із Білопілья).

Активну участь у націоналістичному русі брало жіноцтво. Районовими ОУН жіночої сітки в різні періоди були Женя (Варвара Тисько із с. Підбереззя) та Соня Мулик із с. Матова. Районовою сіткою дівчат-розвідниць керувала

з 1942 року Ф. Хилюк. Активну допомогу старшим підпільникам надавала юнацька сітка ОУН. Юнацтвом керували провідник ОУН Брила (Василь Нечипорук із с. Миркова), а після нього Чорнота (Йосип Лизун із с. Мислинів). Окружним юнаком був Степовий, а потім Остап (Андрій Щербатюк із с. Мислинів). У селах і містах Горохівщини проводилися політичні та військові вишколи юнацтва, зокрема, в околицях сіл Зеленої та Волиці Лобачівської, де керівником був військовик Залізняк (Василь Пасічник із с. Перемиля), колишній поручник польської армії. Подібний вишкіл, але для дівчат функціонував у с. Підбереззі, інший – у с. Стрільче. Санітарний вишкіл проводили в с. Старому Порицьку. Військовим вишколом у с. Завидові керував Мусій (Петро Киреїв із с. Холонева). Таким чином молодь активно готувалася до боротьби за незалежну Українську державу.

Незабаром до лав юнацької організації ОУН прийняли й мене. Відроджувалася національна свідомість людей, особливо серед молоді, націоналісти вели підготовку до збройного виступу проти німецьких окупантів, які у свою чергу теж не дрімали. Вони за найменшу дрібницю арештовували й розстрілювали не тільки комуністів, а й членів ОУН.

Якось прийшли й до нас у торговельну школу, де викладачем був вгадуваний мною Стемид (Михайло Бондарчук). Він постійно проводив серед викладачів та учнів велику патріотичну роботу, мабуть, тому окупанти й вирішили його арештувати. Німецький солдат, озброєний автоматом, увійшов до нашого класу й ламаною мовою запитав:

– Як мені знайти Бондарчука?

Портрет Михайла
Бондарчука (Стемида).
Автор – Ніл Хасевич,
відомий художник-графік,
член ОУН

Стеמיד, котрий проводив урок, відразу здогадався, що то по його душу, й спокійно відповів:

– Бондарчук он там, у канцелярії.

Коли гітлерівець вийшов, Михайло вискочив у відчинене вікно. А от іншому викладачу, Газуді (ім'я, на жаль, пригадати не можу), уникнути арешту не вдалося. Це був вишколений революціонер, який прибув до нас із Закарпаття, тому в німців він, як і Стеמיד, викликав особливу підозру. Згодом він також утік у бандерівське підпілля, виламавши дошку в туалеті, куди попросився з камери ув'язнення.

Людей за найменшу провину кидали за колючий дріт у концентраційні табори. Потрапив у табір, який розміщувався в місті біля синагоги, і я. Про це варто розповісти докладніше.

Коли німці закрили торговельну школу, молоді горохівці намагалися знайти собі роботу, щоб не бути вивезеними до Німеччини. Петро влаштувався в заготконтору, я – в маслярню, але через деякий час перейшов працювати в художню майстерню.

У 1941 році в Горохів потрапив поранений червоноармієць Пилип Мальований. Коли він вилікував свої рани, місцева українська адміністрація допомогла йому уникнути полону й влаштуватися вчителем малювання в торговельній школі, яка відкривалася замість гімназії, що її, як я уже згадував, німці закрили. Мальований був випускником Харківського художнього інституту. Ось у нього я і вчився малювати. За навчання батьки платили колишньому червоноармійцю маслом, салом, м'ясом, крупами, мукою, іншими продуктами.

Під німецькою окупацією жити було важко, та грошей мій учитель не хотів, а ось брати продукти змушувала сама дійсність. Ми почали дружити, і я став його найкращим учнем. Крім того, він ще працював художником-оформлювачем при кінотеатрі, малюючи афіші й реклами, прекрасно знаючи різноманітні шрифти, добре володіючи гуашшю, клеєвими, водяними фарбами та аквареллю. У його студію, крім мене, ще ходили Борис Федько із с. Фусова, Іван П'я-

сецький із Миркова, Леонід Дорошук із Пожарного, Євген Холодзьон із Бранів.

Після закриття торговельної школи Мальований відкрив художню майстерню, куди ми шестеро й пішли працювати. До нас також долучився Сергій Круковський. У цій майстерні ми створювали різні вивіски, таблички, реклами, театральні афіші, оголошення.

Однак нами був незадоволений місцевий маляр Онищенко, якому дуже хотілося нас підпорядкувати собі в помічники. Він у той час виконував малярні роботи в будинку гебітскомісара, до якого мулярі ще добудовували двоповерхову будівлю з цегли. Онищенко свого домігся – ми стали малярами, залежними від нього, малювали вікна, двері в гебітскомісара, потім ще так само працювали в іншому будинку, де мешкали дві німкені, працівниці «арбайтзамту»*.

А найгірше нам довелося, коли розмальовували стіни гестапо, особливо тоді, коли вони потріскали від надлишку клею в фарбі. Розлючений начальник гестапо кричав на нас, погрожуючи револьвером. Потім прибиральниця сказала:

– Я сама бачила, як Онищенко підливав з відра, в якому був рідкий клей, у те відро, з якого ви фарбували стіни.

Якби ми розповіли гестапівцю про те, що зробив Онищенко, то його могли б розстріляти. Але ми не хотіли віддавати людину на смерть, змовчали, страх перед розправою стерпіли самі.

То був такий час, що події швидко змінювали одна другу. Не встигла ще минутися нам попередня неприємність, а вже за п'ятихвилинне спізнення на роботу довелося потрапити за колючий дріт.

Тепер мусив я жити в концлагері, на роботу водили нас примусово під конвоєм. В'язні виконували будівельні роботи у двоповерховому мурованому будинку. Тяжка праця лопатою, кайлом і ломом та погане харчування й ночівля на нарах у жидівських будинках із блощицями спонукала моїх

* Арбайтзамт – уряд праці періоду гітлерівської окупації.

чотирьох колег до втечі. Так вони й зробили. Втекли з роботи кудись у села, звідки були родом, а через тиждень під Різдво Христове, потрапивши під амністію, був відпущений додому і я.

Мальований на той час уже кудись зник, можливо, совети забрали його в штрафний батальйон. Шкода було втрачати такого хорошого вчителя. Мабуть, підступна доля не пошкодувала цю добру, порядну людину.

Беручи участь у діяльності юнацької сітки ОУН, я вивчив Декалог українського націоналіста, постулати якого стали моїм життєвим кредо.

**Коротка
довідка**

Декалог Українського Націоналіста

Я дух одвічної стихії, що зберіг Тебе від татарської потопа й поставив на грані двох світів творити нове життя:

1. Здобудеш Українську Державу, або загинеш у боротьбі за Неї.

2. Не дозволиш нікому плямити слави, ні честі Твоєї Нації.

3. Пам'ятай про великі дні наших Визвольних змагань.

4. Будь гордий з того, що Ти є спадкоємцем боротьби за славу Володимирового Тризуба.

5. Пімсти смерть Великих Лицарів.

6. Про справу не говори з тим, з ким можна, а з ким треба.

7. Не заважаєшся виконати найнебезпечнішого чину, якщо цього вимагатиме добро справи.

8. Ненавистю і безоглядною боротьбою прийматимеш ворогів Твоєї Нації.

9. Ні просьби, ні грозьби, ні тортури, ані смерть не приневолять тебе виявити тайни.

10. Змагатимеш до посилення сили, слави, багатства і простору Української Держави.

Десять заповідей вразили мене якоюсь урочистою суворістю, зміст цих слів ніби відкривав переді мною якусь велику перспективу боротьби цілих поколінь українських патріотів, до якої хотілося долучитися й самому.

Саме життя дало нам таку можливість. Незабаром ми,

юнаки, почали допомагати старшим збирати зброю, боеприпаси, були зв'язковими, розвідниками, розповсюджували літературу, яка виходила у світ самодруком, перечитували книжки з історії України.

Саме в той час дорослі підпільники організували вилучення з міських канцелярій друкарських машинок, фарб, паперу, з аптек – медикаментів. По всьому терену почали зрізати телеграфні стовпи, руйнувати мости з метою паралізувати діяльність окупантів у районі. Розмови про це збуджували мою уяву. Хотілося й собі взятися до боротьби за волю України.

Старший брат Петро почав залучати мене до соліднішої (як мені тоді здавалося) роботи, а саме: ховати й пересилати з Горохова в навколишні села вилучені у німців поліграфічні шрифти, друкарські машинки, медикаменти, папір, сургуч. Ми з друзями навіть допомагали старшим стежити за явочною квартирою місцевої польської підпільної організації. Часто доводилося бути зв'язковим поміж містом і селом.

Одного разу, отримавши від зверхників відповідного грипса*, я був зобов'язаний знайти й забрати в криниці нашого сусіда Павла Криштальського наган, якого ще до початку війни заховав там колишній офіцер радянської армії Москаленко. Мені було відомо, що цей чоловік покинув місто, перейшов на бік ОУН, щоб вишколювати вояків УПА і воювати проти німців.

Криниця була над краєм сіножаті, що простягалася вздовж річки. Ми з другом Сяньком Василевським довго черпали воду відрами, поки в мулі на дні намацали наган, замотаний в шматину. Обидва шаленіли від радості й пишалися тим, що виконали це завдання. Через кілька днів брат Петро вночі таємно повернувся з вишколу і в розмові зі мною попросив знайти наган у Павла Криштальського, а я йому з радістю розповів, що отримав грипса від районного провідника Хмари й тут же показав зброю, здивувавши його. Сталося так, що нас попросили знайти ще одно-

*Грипс – письмове повідомлення на тонкому цигарковому папері.

го нагана, але вже в іншому місці – закопаного серед кущів порічок. Не минуло багато часу, як ми і його відшукали та передали братові.

Умовляв Петра, щоб одного нагана віддав мені, але нічого з цього не вийшло. Друкарські машинки, які ми тимчасово таємно переховували у своїй stodoli, ховали на підводі в соломі під гноєм, а вдень перевозили в село Пірванче польовою доріжкою через річечку Гнилівку, а інші підпільники вночі переносили в руках городами до річки, й далі – через кладку в сусіднє село Марковичі. Поки німці спохопилися, що в аптеках чомусь раптово не стало медикаментів, а з установ викрадені друкарські машинки й папір, було пізно – вже все це майно було переправлене у села підпільникам ОУН.

Одного разу вночі, так що й мама з татом не знали, брат Петро зі своїм колегою Іваном Крамаревичем узяли мене на справжнє серйозне завдання. Ми збиралися позбавити зброї охорону концлагеря, в якому мені перед тим довелося перебувати (Іван Крамаревич змушений був там працювати бухгалтером). Добре знаючи приміщення, він ще звечора відкрив вікно в тій кімнаті, де були бойові рушниці, тому пробрався туди без грюкоту й зайвого шуму. Швидко передавав рушниці Петрові надвір, де кожен із нас брав їх на оберемок. Рушили додому тією ж дорогою, що й прийшли – болотом, порослим очеретом, лепехою на краю ставу. Мені випала роль прикривати відступ. У руках у мене була рушниця, я отримав наказ у випадку погоні стріляти по німцях. На щастя, погоні не було, лишень через кілька хвилин я помітив, що за нами хтось таки йде. Швиденько підбіг до Петра і сказав йому, що за нами крадеться невідома людина, але Петро мене заспокоїв, що то інший підпільник підстраховує мене. Незабаром усі опинилися у нас коло stodoli, в якій і сховали зброю під снопами в засторонку. Точніше, поклали там частину рушниць, які були несправні. Потім, через декілька тижнів, мені було наказано перевезти цю зброю в село Скобелку до двоюрідного брата Петра Ситника. А наступного дня брат Петро мав її переправити в інше місце, де він перебував разом зі своєю боївкою СБ ОУН.

Коли німці почали вивозити молодь до Німеччини та у зв'язку з цим влаштовувати облави, Петро і Володимир із Горохова зникли. Тому вивезти рушниці з міста допомагав мені Сянько Василевський. Ми випросили на годину в сусідки Насті Зіневич коня й воза, щоб поїхати до Скобелки. В себе на подвір'ї на підводі поклали трохи м'ятої соломи, зверху – два кулі житньої соломи, в яких були зав'язані рушниці. На одному сидів спереду Сянько й поганяв коня. На іншому я – обличчям назад. І так ми збиралися виїхати з території міста. Раніше домовлялися, що у випадку викриття нашого задуму окупантами, будемо раптово втікати в різні боки поміж хатами. Пізніше мені так доводилося рятуватися від червоного партизана, який хотів з мене зняти штани (його власні згоріли в лазні під час прожарки). Але про це розповім згодом...

У Скобелці на подвір'ї Ситника нам були раді, але коли я розповів, що ті два кулі соломи треба сховати в stodолі під снопи, бо в них є рушниці, господар обімлів. Адже він добре знав, що за переховування зброї – розстріл на місці, німаки не пошкодують нікого. Заспокоївся трохи, коли дізнався, що вночі з'явиться мій брат Петро й забере їх.

Коли їхали зі Скобелки додому на порожній підводі, поблизу «арбайтзамту» Сянько козирнув німцю-вартовому. Той у відповідь підморгнув моєму другові. В ту ж мить нам стало страшно від однієї тільки думки про те, що було б, якби той гітлерівець зупинив підводу тоді, коли під нами була купа гвинтівок, і вирішив перевірити. Не минути б нам було погибелі!

Якось одного дня Василевський дав мені знати, що німці покинули приміщення старої пошти:

– Я лазив на горище! Там повно німецьких військових карт! – захоплено сказав Сянько.

Справді, коли ми туди навідалися, то знайшли багато німецьких топографічних карт у рулонах, чимало сургучу, паперу. Все це мене дуже зацікавило, і я вирішив ці знахідки переховати в надійне місце, а незабаром переслати районному провіднику Хмарі (жителю Горохова Григорію Трачу-

ку). Саме від нього часто отримував грипси, передавав їх то районному старості Степану Криштальському, то Івану Лопуховичу, церковному диригентові й вчителю української літератури, то Андрію Братуню, батькові Славка Братуня, який потім став советським поетом. Лопухович і Братуні не наважувалися покинути місто й стати на відкриту боротьбу проти фашистів, як це зробили патріоти, хлопці і дівчата – члени ОУН.

Якось Хмара сказав мені:

– Андрію, візьми собі псевдо. Цього вимагає конспірація. Адже ти знаєш, що за нами полюють вороги, так буде легше вводити їх в оману.

Знайомі підпільники вже мали псевдоніми. Як правило, хлопці й дівчата брали їх із цікавих книг українських авторів, якими усі ми захоплювалися. Я пригадав собі сюжет книги Пантелеймона Куліша «Чорна рада» й відповів Трачуку:

– Ну якщо ти – Хмара, то я – Шрам.

Як я вже згадував, районним юнаком був Брила – Василь Нечипорук із села Миркова, друг Петра. Від нього часто я отримував підпільну літературу, різну інформацію. Але ще більше – від брата. Мав контакти з іншим районним провідником – Чорнотою – Йосипом Лизуном, родом із села Мислинь. Дуже радісними були для мене зустрічі з братом Петром, коли він навідувався додому з підпілля вночі, щоб змінити одяг, взуття, розповісти про свої бойові пригоди, впівголоса поспівати пісень. Адже спали ми в stodолі на сіні, а якщо точніше – не спали, а розмовляли, обмінювалися різними думками. Петро писав вірші, які, мабуть, нікому не показував, а читав пошепки у такі ночі лише мені. Шкода, що зошит із цими віршами так і не зберігся. Я ж розпитував його про створення повстанської армії, яка вже почала збройні виступи проти гітлерівських окупантів. Як і мої однокласники, мріяв, що до її лав піде молодь, і УПА битиме ворога, аж поки не вижене його з нашої України.

Петро розповів мені, що з перших днів створення УПА Горохівщина активно долучилася до створення бойових від-

ділів. На початку 1943 року в лісах Горохівщини починають діяти сотня (а згодом і курінь) Остапа (Олексія Брися) та сотня Грома (Миколи Новосада). Створюється курінь Мирона (Павла Скиби із с. Квасова), до якого входили сотні Грома, Чорноморця, Вишні та Довбуша. На Берестечківщині почала бити німців сотня Базаренка, а поблизу Сенкевичівки – відділ Мороза.

21 березня 1943 року відбувся напад вояків УПА на Горохів, у якому взяли участь сотня Остапа та відділ Стрільця (Павла Тиська із с. Підбереззя). Люди такого не сподівалися, тому стрілянина з кулеметів та крісів, вибухи гранат серед ночі стали шоком не лише для них, а й для німецького гарнізону.

Тієї ночі ми всі прокинулися від звуків пострілів. Незабаром до нас у хату зайшло декілька озброєних хлопців-націоналістів. Вони поставили на стіл ручного кулемета (ми такі називали «дігтярами») й почали жваво про щось розмовляти з моїми старшими братами. Це, як я потім довідався, були їхні друзі з підстаршинського вишколу, який Петро проводив у Завидівському лісі під загальним керівництвом жителя села Холонева Петра Киреїва.

Наступного дня вже всі розповідали про подробиці бою. Сигнал до нападу, як виявилось, подали ударом дзвона на церковній дзвіниці. Роззброївши кілька важливих німецьких установ, повстанці відділів Остапа і Стрільця взяли до штурму жандармерії й після короткої перестрілки німців звідти вигнали. А от гебітскомісаріат узяти штурмом не вдалося: гітлерівці перебували в добре укріпленому приміщенні на горбку, а наші хлопці ще не мали досвіду воєнних дій. Під час штурму полягло п'ятеро вояків УПА, ще сімох окупанти поранили.

Зранку, коли повстанці відступили, забравши трофеї, а люди почали виходити на вулиці, вони помітили чорні написи на білих стінах осель: «Смерть Гітлеру! Смерть Сталіну!».

Тієї ночі під шум стрілянини відділ української поліції, що його очолював член ОУН Сталевий (Іваном Стопачин-

Очілюник надрайонового
проводу ОУН Дем'ян Чех
(Зимний)

Районовий провідник ОУН
Григорій Трачук
(Хмара)

Курінний УПА
Олексій Брись
(Остап)

Член районного проводу
Іван Стопачинський
(Сталевий)

ський), зі зброєю та амуніцією покинув місто, щоб перейти на бік повстанців. Ті хлопці потім добряче билися з німецькими та советськими окупантами в різних відділах УПА. А в бою за Горохів також загинув мій друг Олександр Єженицький (родом із с. Цегова), із яким раніше довелося мені навчатися.

Гітлерівців також розлютили напад куреня Остапа на німецький концтабір у селі Лобачівці, на залізничний ешелон поблизу села Бранів, а також бої з повстанцями у селах Сільці, Скабарівщині, Підбереззі, Конюхах і Новому Загорові. Були ще десятки менших боїв, у яких УПА боронила населення від окупантів. Ці факти розвіюють твердження советської пропаганди про те, що ОУН–УПА боролися на стороні фашистів проти українського народу.

Саме унаслідок таких дій УПА німці з міського гарнізону не могли з'являтися в селах району без підтримки військових каральних загонів. У Горохові ж вони були повновладними господарями. А ми мусили вміти виживати в окупаційній ситуації.

11 серпня 1943 року одна дівчина із сусіднього села Скобелки повідомила нашу родину про те, що Петра у селі Холоневі разом із його побратимом Федьком Водницьким убили німці. Ще двох їхніх друзів-бойовиків – Івана Крамаревича й Степана Читкайла – в цьому бою було поранено й вони вижили. Це сталося тому, що вночі їхня боївка СБ, їдучи підводою, потрапила у засідку, спеціально влаштовану німцями після доносу місцевого зрадника.

Потім Степан Читкайло розповідав, що хлопці відстрілювалися, чинили опір, але сили виявилися нерівними, та й набої закінчувалися. Першими від отриманих ран загинули Петро та Федько. Поранений у руку Іван Крамаревич разом зі Степаном Читкайлом заховалися, чекаючи розправи. Коли німці вийшли й почали світити ліхтариками, щоб знайти й добити хлопців, на околиці села раптом озвався кулемет. Це, чуючи перестрілку й здогадуючись про щось недобре, пустив чергу з кулемета повстанець Петро Зіневич, який випадково опинився в Холоневі. Гітлерівці, по-

Член СБ ОУН
Петро Криштальський
(Малий)

боюючись, що оточеним хлопцям ось-ось надійде допомога, враз втратили войовничий запал і зникли. А Степан Читкайло, допомагаючи своєму пораненому товаришу, вибрався із халепи живим.

Ця страшна звістка мене так схвилювала, що я не міг собі знайти місця, особливо коли в церкві бачив Петрових ровесників, і вони, дізнавшись про трагедію, підходили й висловлювали мені співчуття.

Як же тяжко було переносити таке горе нашій родині! Адже ж брат Володимир також не був разом із нами, а перебував у підпіллі й кожної миті міг потрапити в небезпеку. Та й ми тут, у Горохові, не мали жодної гарантії безпеки: німаки чинили в місті розбій, облави, застосовували примусові роботи, розстрілювали людей, підпалювали хати. Часто доводилося ховати в ями під землею одяг, коштовності, харчі, продукти харчування. Потім діставати їх зі схованки й провітрювати, а потім знов ховати. Мали навіть у столі схрона (криївку під землею), який був сполучений з таким же схроном сусідів Німчуків.

Одного разу сусідка Маринка Александрович дала знати, що Сокальською вулицею в наш бік пересуваються німці. Очевидно, вони шукали молодих горохівців, щоб відправити їх на каторжні роботи в Німеччину. На цей момент у нас в хаті було п'ятеро хлопців, які за кілька хвилин поховалися в криївку. Коли німці покинули наші будинки і подалися на Підліски, ми знову повернулися в хату.

Наприкінці 1943 року на територію Горохівщини почали прибувати червоні партизани з північних районів Волині. У рядах ОУН з'явилися московські агенти, такі, наприклад, як мій знайомий Олесь. Одного разу він прийшов до нас додому й вручив мені грипса, в якому містилося доручення ра-

Такими були наші хлопці.
Невідомий волинський відділ УПА

йонного провідника Хмари доставити Олеся до районного старости Степана Криштальського, який на той момент перебував у місті. Трохи пізніше староста був змушений утекти з Горохова, щоб уникнути арешту гестапівцями. Цьому знайшлося пояснення: мені розповіли, що Олесь був розконспірований службою безпеки нашого підпілля й страчений. На жаль, тоді постраждали також інші наші хлопці, які потрапили під вплив Олеся й стали зрадниками бандерівського руху.

Не прихильні до нашого національно-визвольного руху були й унакорівці (представники так званого «вільного козацтва»), з яких німецька окупаційна влада створила батальйон і перекинула з Горохова під Старий Костянтинів. Там німці вишколювали унакорівців для спільної співпраці, але з наближенням східного фронту «вільні козаки» розбіглися по селах та лісах і долучилися до діючих у цих теренах частин УПА.

Коротка довідка

Український народний козацький рух чи Українське вільне козацтво (УВК, УНАКОР) виник у 1936 році після перейменування Українського національного козачого товариства, заснованого в 1920 році.

Головним пріоритетом у діяльності УНКТ було відродження Української держави. У своїй діяльності товариство використовувало традиційні козацькі організаційні форми, принципи та цінності. Для ідеології УНКТ були характерні певні тоталітарні риси: військова диктатура, превалювання державних інтересів над принципами свободи слова, приватної власності та персональних свобод. Головною метою товариства було згуртування «лицарськи-національного», активного і творчого вояцтва, виховання свідомих борців за волю України.

Польський кіш очолював кошовий отаман, генерал-хорунжий Армії УНР Іван Волошин-Берчак. На Волині кошовим був контр-адмірал Армії УНР Савченко-Більський.

Друзі-підпільники дали знати, що на Горохівщину насуваються червоні партизани. Вони просили повідомити

всіх знайомих і сусідів, щоб люди поховали від них майно, харчі, коней, худобу, реманент, бо советські партизани немилосердно грабують мирне беззахисне населення. І справді, зимою 1943 року німці покинули Горохів і його зайняли червоні партизани під командою М. Наумова. З'єднання Сидора Ковпака, сіючи безлад і грабунки, пройшло західніше від Горохова.

Одного дня Сянько помітив на вулиці великий стовп диму й гукнув мені:

– Ходи зі мною, подивимося, що там у місті горить!

Коли ми прибігли ближче, то дізналися, що горить лазня й звідти розбігаються червоні партизани. В ту ж мить один із них підбіг до мене й гаркнув:

– Ану снімай штани! Бистро снімай!

Виявляється, його власні згоріли в лазні під час прожарки одягу. Там нібито вибухнули якісь набої, від цього все й зайнялося.

– Та навіщо вони вам? Подивіться, вони ж старі й залатані, вам не захочеться в них ходити, – намагався я переконати солдафона, щоб він відчепився від мене.

– Снімай!!!

– Як же мені без штанів?! Подивіться, скільки навколо людей! Це ж який сором!

У відповідь горе-воїн розлютився й наставив на мене цівку автомата.

Аж тут до нас підійшов ще один советський партизан, звернувся до мого мучителя і вказав рукою в бік помпи, що знаходилася на узбіччі вулиці:

– Качні, братуха! Піть хочеться.

Як тільки безштанько захопився за ручку помпи, я в ту ж мить кинувся тікати між обгорілими мурованими будівлями. Слідом за мною прогрімали автоматні черги, та Бог змилювався, кулі просвистіли мимо.

Потім горохівці розповідали, як до однієї хати під'їхала на коні без сідла якась обідрана «красная партізанка» у ватяних штанах та фуфайці, підперезаній телефонним дротом – із автоматом на тому ж таки дроті. А через якихось пів-

години вона вже поважно їздила містом у «футрі» (хутряне півпальто), святочних червоних чоботях, суконній спідниці та хутряній шапці. Замість сідла кінь був покритий килимом. Цікавим пояснювала:

– Нам одяжда нужнее. Ведь ми вас защищаем і асвабаждаем!

Не менш промовистий випадок трапився в неділю після закінчення служби Божої. Щойно святково одягнуті парафіяни вийшли з церкви, як до їхнього гурту під'їхав на коні советський партизан і запитав у одного поважного горохівця:

– Сколько время?

Коли чоловік, діставши з кишені годинника на ланцюжку, відповів, партизан сказав:

– Не может быть!

– То подивіться самі!

Чоловік ображено відстебнув годинника й подав недовірливому. А «визволитель», тільки того й чекаючи, схопив годинника, пришпорив коня і тільки його й бачили.

Ось такими «доблесними» були прокомуністичні «народні месники». Були випадки, коли червоні партизани силою знімали годинники з рук перехожих, ходили по хатах і нахабно забирали одяг, який їм сподобався, виводили з хлівів коней.

Зайшли й до нашої хати. Почали вимагати горілки, але мати (щоб відчепилися) сказала їм, що батько випив усю, яка була. Один «гість» не повірив і почав шукати поміж порожніми пляшками. Знайшов-таки півпляшки оковитої й вирішив її тут же випити разом зі своїми колегами. Уже й підніс до рота, аж враз передумав. Наказав батькові:

– Ану хлебні! Может быть ти нас отравишь хочешь?! Сейчас проверим. Вам, бандьорам, верить нельзя!

Та тільки-но батько підніс посудину до рота, совет спритно вихопив її з руки. Прибульці, не зволікаючи, вихлебтали «бандерівську» оковиту, заїдаючи «націоналістичною» яєчною з «буржуазним» салом.

Їхній командир подивився в мій бік і нахабно заявив:

– Пойдьошь с нами!

Та поки вони пили й горланили в хаті, я тихесенько вийшов у сіни, а потім вибіг надвір і подався через усе місто до знайомих. Потім ті червоні партизани шукали мене на подвір'ї, погрожували батькам зброєю. Але, не знайшовши, якось із горем наполовину пішли від нас.

У Горохові наумівці довго не затрималися, а подалися в напрямку Львова. Десь там вони наштовхнулися на німецькі танкові частини й змушені були відступати.

Фронт був близько, вже поблизу Луцька. Одного разу з'явилося в місті аж три розвідки: червоноармійська (вершники), піші червоні партизани й наші бандерівці на санях.

Вершники завітали на подвір'я старої пошти. Дали коням їсти й самі повечеряли. Їхній командир, не гаючи часу, провів «розвідку» й із чиєїсь підказки пішов додому до однієї гулящої дівки, яка раніше не гребувала фашистами, а тепер ось радо прийняла советського офіцера. Але вогник у вікні привабив інших розвідників – вояків червоної партизанки. Один із них несподівано з'явився у дверях тієї хати й спрямував автомат на голого ловеласа, який із ліжка кинувся до своєї зброї. За мить був скошений автоматною чергою.

Стрілянина сполохала багатьох. Фронтіві розвідники вмить з'явилися на місці розстрілу. Побачили свого вбитого командира. Під дулами автоматів перелякана дівка розповіла, що стріляв якийсь чолов'яга з червоною стрічкою на шапці.

Приблизно в той самий час недалеко пролунав пронизливий крик жінки, що бігла вулицею. Вершники, оточивши жінку, дізналися, що тільки що в неї на очах було страчено її чоловіка, вчителя Мартинюка. Той горе-вчитель прославився в Горохові тим, що допомагав німцям писати відозви до вояків УПА, щоб вони виходили з лісу, здавалися німецькій владі. Очевидно, за те й поплатився життям.

Вершники переконалися, що перелякана жінка каже правду про вбивство чоловіка й вирішили наздоганяти упівців по слідах їхніх саней. Уже за містом, поблизу села Цегова, червоноармійці помітили сани, що швидко мчали, й

навіть почали стріляти по втікачах. Але у відповідь отримали справжню зливу автоматних черг і припинили погоню.

Про все це мені вранці розповів Сянько Василевський, у хаті якого якраз і зупинялися вершники-розвідники.

Цікаво тільки, як ті червоноармійці потім рапортували своєму начальству про втрату командира. Чи сказали вони правду про його останні в житті нічні пригоди? Чи, може, також списали смерть офіцера на рахунок «українських буржуазних націоналістів»?

Незабаром після відходу червоної партизанки з території Горохова та його околиць передові німецькі військові частини отримали нове підкріплення з боку Львова й розігнали советів, а ті встигли перейти річку мостом, підірвавши його за собою.

Це було на Стрітення, в нашій церкві правилося, було повно людей. Раптом з'явився німецький офіцер і наказав усім людям разом із хористами та священиком покинути церкву. Фашисти повели людей під конвоєм у західному напрямку до будинку Тишкевича, де усіх замкнули в stodолі як заручників. Серед тих нещасних був і мій батько. Важко передати, як ми переживали, побоюючись, що окупанти можуть або підпалити stodолу, або всіх розстріляти. І були дуже раді, коли він повернувся додому неушкоджений. Батько розповів нам, що перед тим, як пропустити передові частини центральною вулицею, німецькі солдати заходили до кожної хати, виганяли жителів і зганяли всіх в одне місце як заручників, поки не зайняли місто аж по річку та зруйнований міст. Лише через декілька годин людям дозволили піти до своїх домів, а ще через декілька днів радянські війська залишили свої передові позиції в селі Скобелці й зайняли оборону по лінії Пустомити–Звиняче–Берестечко, де й перебували аж до літа, чекаючи наказу наступати далі на захід.

Так ми опинились у прифронтовій смузі німецьких військ, офіцери яких нами керували, як хотіли. Змушені були ходити копати окопи, ходи сполучень для піхоти, бункери, земляні укріплення для танків тощо. Артилерія сове-

тів зрідка пострілювала по німецьких позиціях, а німецька «рама» часто кружляла в повітрі над фронтом. Гітлерівські офіцери мали можливість ходити з фронту в місто на відпочинок, пиячити, веселитися з хвойдами, грати у футбол із місцевою футбольною командою, але німецьке військо не забувало про другу і третю лінії оборони. Ліси були насичені важкою бронетехнікою, танками, поля заміновані проти-піхотними й протитанковими мінами.

Особливих змін і подій на фронті не було аж до липня. Наше підпілля свою активність припинило, вояки УПА отримали завдання чекати, поки прокотиться фронт, щоб лишитися в советському запіллі й діяти проти НКВД. Літом поширилася чутка, що незабаром почнеться наступ советів, німці почали вивозити зі Скобелки селян у Німеччину на примусові роботи.

Наша родина вирішила втікати з міста в село Пірванче. Одного дня, вдосвіта, я з братом Володимиром (він уже кілька днів перебував не в підпіллі, а вдома), сусідами Володимиром і Миколою Німчуками та Іваном Онуфрійовичем Криштальським вирушили манівцями, збіжжям, за місто, понад берегами вийшли до Пірванча, далі понад печихвістським лісом – аж до села Стрільча й потрапили в призначене місце – на хутір до знайомих. А батько з матір'ю, бабунею і меншим братом Сергієм мали на підводі ще одного нашого сусіда Василя Василевського із його дружиною та сином Олександром виїхати слідом за нами й прибути до батькового знайомого, сільського старости Томка Міщука в село Пірванче. І це їм вдалося. Бо наступного дня, коли брат Володимир послав мене зі Стрільча до Пірванча розвідати ситуацію, то я застав у Томка Міщука не лише своїх рідних та Василевських, а й ще кілька горохівських родин, які знайшли тут притулок.

Батьки зраділи, що й у них, і в нас усе вийшло так, як ми задумали. Тільки журилися, що вдома грабіжники можуть поцупити наше майно, хоча старі сусіди, які відмовилися втікати, обіцяли доглядати за нашим подвір'ям. Батько наказав мені повернутися в село Стрільче на той хутір, де ли-

шилися мої старші колеги. Коли я прийшов туди, господиня дуже здивувалася, як це мені вдалося втекти від німецьких карателів, котрі полонили брата й хлопців. Вона думала, що я був також арештований. З жахом довідався, що окупанти вивезли їх у невідомому напрямку. Так що не лишилося іншого виходу, як повернутися до Пірванча й засмутити батьків страшною звісткою про арешт Володі та моїх друзів.

Наступного дня почався наступ на фронті, у наш бік полетіли советські літаки, снаряди, міни, не припинявся страшенний гуркіт і ревіння вибухів. Усе це нагадувало справжнє пекло. Дорослі та діти, рятуючись від неминучої смерті, заховалися в глибокий мурований льох, де сиділи й тремтіли від страху. Я цього не хотів терпіти, тому ліг у борозну на вісяному полі й спостерігав за боєм літаків у небі, за піхотою, яка наступала на мирківських полях і тут же падала, скошена німецькими кулеметами, наче снопами встеляючи поля. Нарешті із села Марковичів по підберезьких і печихвостських лісах почали стріляти «катюші», вкривши їх суцільним клетотом вибухів і вкутавши димом та спалахами.

Коротка довідка

«Катюша» – неофіційна назва бойових машин реактивної артилерії. Такі установки активно використовували Збройні сили СРСР під час Другої світової війни. Вперше 14 липня 1941 року батарея із семи установок своїм залпом стерла з лиця землі залізничний вузол Орша разом із німецькими ешелонами з військами і бойовою технікою. Залп становив 576 випущених снарядів калібру 132 мм. При цьому жива сила і бойова техніка ворога знищувалася на площі понад 100 га.

В ту ж мить на нашому подвір'ї з'явилася советська вантажівка з гаубицею на причепі. Артилеристи дуже швидко відчепили автомашину, вивантаживши з неї ящики зі снарядами, розвернули гармату на захід і почали стріляти по німцях. За цей короткий період я встиг дізнатися від офіцера, що Горохів уже визволений і що автомашина разом із ним рушить у місто за снарядами, тож я можу з ними туди

поїхати. Не гаючи ні хвилини, побіг до батька і розповів йому новину, додавши:

– Тату, нам треба забиратися звідси! Бо німота намацає гаубицю на хуторі й усе тут розбомбить. Запрягайте коней і тікайте, а я поїду із солдатами.

Машина швидко везла мене на схід розбитою дорогою, я ледве не вилітав із кузова, помічаючи в ровах трупи коней, а на узбіччях – потрощені рештки машин, танків та іншої спаленої техніки. Спереду палало місто, й це мене так бен-тежило, що, здавалося, серце вирветься з грудей. «Будь що буде, – подумав, – мушу за будь-яку ціну доїхати до Горохова!». А навколо все гриміло й двигтіло, здавалося, що вся та зброя з літаків, гармат й танків націлена якраз на нашу автомашину.

Та нарешті в'їхали в місто, загальмували трохи, і я, подякувавши офіцеру, зіскочив із кузова й побіг вулицею додому, проминувши величезну яму від авіабомби на початку вулиці. На перехресті знов мусив оббігти стороною подібну вирву. Не встигав дивуватися тим збиткам, яких накоїла війна за останню добу – все навколо було потрощене й понищене. Але хата наша, як виявилось, вціліла, її не знати яким дивом обминули снаряди та вогонь пожежі.

Незабаром повернулися батьки, бабуня й брат Сергій. Радості нашої не було меж, коли через день з'явився і Володимир. Він розповів, що гітлерівці влаштували облаву й хапали людей для копання окопів та інших земляних укріплень для танків, артилерії, а також наказали зрізувати дерева й знищувати споруди, що заважали обстрілювати советів.

«ДРУГІ СОВЕТИ». АРЕШТ

Поруйнований, знищений Горохів звільнили від окупантів 14 липня 1944 року. У Володимира відразу ж постала нова проблема – йти до військкомату, щоб отримати «повістку» й збиратися на фронт. Усі чоловіки призовного віку, знаючи вже радянські порядки й звичаї, не чекали, коли їх насильно будуть забирати, а самі вирішили йти в армію. Інакше все могло закінчитися арештом і розстрілом. Та під час відвідин військкомату молоді горохівці й не підозрювали, що в приміщенні під купою старого військового одягу сидів зрадник-інформатор, який упізнавав людей, причетних до визвольного руху, і вказував на них як на ворогів радянської влади.

Володя, також побувавши там і маючи в кишені повістку, пішов у Скобелку попрощатися зі своєю дівчиною, а вдома на нього вже чекав чекіст, щоб арештувати за звинуваченням у причетності до українських націоналістів. Брат мій довго не повертався, а ми п'ятеро змушені були сидіти в одній кімнаті, не маючи права виходити надвір. Навіть дві наші сусідки влипли, як мухи в павутиння, їх теж затримали, поки Володимир у сусідньому селі прощався з дівчиною. І справді, коли він відчинив двері в хату, то опинився під прицілом пістолета енкаведиста, який його тут же обшукав, арештував і повів до приміщення органів НКВД.

А далі – слідство, суд, пересилка, концтабір, каторга, неволя аж до 1956 року в м. Воркуті.

Незабаром і мене забрали – у військкомат як допризвника. Розмістили нас у підвалах спаленої гімназії та навчали військової справи. Батько пішов працювати в артіль кушніром, менший брат Сергій ще ходив до школи. Під час навчання військової справи в сирих підвальних приміщеннях без вікон і дверей я дуже простудився. Тіло обсипало чиряками, які кровоточили, гноїлися й ніяк не заживали, бо фактично начальство не лікувало нас, не було зацікавлене

нашим здоров'ям. Тому, коли ми стали на медичну комісію, мене відразу комісували й направили в клініку на лікування, а всіх інших, здорових, наступного дня відправили до Саратова (так званий останній воєнний призов) для подальшого проходження військової служби.

Лікувався я вдома цілу зиму. Заодно студіював шкільні підручники, щоб потім екстерном скласти іспит за восьмий клас і восени 1945 року разом зі своїми ровесниками піти в дев'ятий.

Взимку того ж року в Горохові сталася страшна трагедія. Кати-енкаведисти вирішили для залякування населення повісити трьох бандерівців на ринковій площі. Для цього зігнали туди багато працівників установ, робітників, канцеляристів, учнів, міліціонерів, військових, інших жителів міста. Були заздалегідь підготовлені шибениці. Із Луцька привезли трьох раніше впійманих у криївці оунівців – Всеволода Янюка (Морозенка, Підгайного), Омеляна Кожу (Грушу) та Степана Цибулю (Зубенка). Зачитали вирок – і справні енкаведисти в одну мить повісили на шибениці нещасних полонених. Після цього рушничними прикладами почали завдавати ударів по трьох тілах, які корчилися в смертельних муках. Про це вдома розповідали мій батько і два його колеги, сидячи коло столу й запиваючи гіркою горілкою щойно побачене страхіття, брутальну привселюдну страту патріотів, які загинули за свій рідний край якраз на свято Івана Хрестителя.

Андрій Криштальський
напередодні арешту

За зловісним задумом кривавих советських карателів тіла страчених повстанців повинні були на пострах жителям нашого міста висіти цілий тиждень. Але через три дні тіла замуче-

них окупанти кудись поділи, так що й дотепер ніхто не знає, де вони поховані, і чи взагалі цих героїв-мучеників за волю України поховали згідно з нашим християнським звичаєм.

Коли я підлікувався й уже навчався в школі, то отримав від Івана Лопуховича, завуча школи, завдання зробити креслення спаленої гімназії, щоб по них можна було відбудувати в майбутньому це приміщення. З тим завданням я впорався дуже успішно, за що мене навіть похвалили в обласному відділі народної освіти.

У дев'ятому й десятому класах навчалися учні і з Горохова, і з інших сіл району, з багатьма я заприятелював. Особливо з Євгеном Сверстюком та Володимиром Шевчуком. Євген був відмінником з української мови та літератури, йому легко давалося вивчення німецької мови. Володимир – відмінник із математики та фізики.

Євген Сверстюк також прагнув брати участь у діяльності юнацтва ОУН. Разом із моїми однокласниками вони організували відзначення дня трагедії під Крутами. Вірні друзі (чомусь лишень хлопці) зібралися в хаті, де квартирував Єв-

Перед засланням.
Стоять батько Іван та брат Сергій,
сидять бабуня Федора
та мати Ганна

ген. Говорили про те, як молоді студенти під станцією Крути вступили в бій і захищали станцію від ворожої Червоної армії, що прямувала на столицю вільної Української Народної Республіки. Декламували патріотичні вірші. Через кілька днів дівчата-однокласниці довідалися про той вечір-спогад і обурювалися на хлопців за те, що ті не захотіли покликати їх на цю законспіровану зустріч.

Євген мав яскраво виражений Божий дар до писання віршів і літературних творів. Деякі його вірші я передавав у підпілля районному провідникові Хмарі, з яким і далі мав зв'язок та зустрічався на явочній квартирі. Моїм завданням було передавати йому інформацію про особливі новини з життя комсомолу, різні «міроприємства» партійного життя, інформацію про розташування підприємств, установ, розквартирування енкаведистів, міліціонерів, військових тощо.

Я також повинен був знайти хлопців і дівчат, котрі могли б належати до оунівської сітки, як патріотично налаштовані з орієнтацією на майбутнє. Якось Хмара дуже здивував мене, коли запропонував:

– Можеш записатися в комсомол. Ми тобі дозволяємо і навіть радимо так зробити.

Це, звичайно ж, було зумовлено потребою краще законспіруватися. Але я вперто не хотів бути комсомольцем і не був ним ніколи, хоч як мене комсорги не намагалися втягнути в їхню організацію.

Про мою підпільну діяльність не знали ні батьки, ні друзі, ні навіть ті, хто були раніше залучені до бандерівського руху за німців, а потім стали пасивними й не були арештовані, бо добре законспірувалися. Я добре розумів психологічний стан моїх батьків. Адже Петра убили німці, а Володимира арештували більшовики, тож мені не варто було підставляти свою голову під енкаведистські репресії.

Та й Хмара шкодував нашу родину. Втім іншого виходу не було, тому він дуже конспіративно підтримував зв'язок, бо хоч мав інших інформаторів, таки хотів, щоб я йому особисто розповідав про те, що його цікавило. Для цього, ри-

зикуючи собою, приходив у місто в домівки Івана Голдованського та Івана Веремчука. А восени 1946 року, коли я був десятикласником, у школі до мене підійшла восьмикласниця Марія Ліштван, передала мені грипса й сказала, щоб вечором пішов із нею в село Скобелку (звідки вона родом) для зустрічі з Хмарою.

Коли ми прийшли на призначене місце, вона в темряві показала мені дві постаті й сказала, щоб я прямував до них. Тут же один чоловік відійшов убік, а другий (то був Хмара) залишився чекати мене. Зв'язкова також зникла, й ми з провідником довго розмовляли, обмінюючись інформацією і планами на майбутнє.

Незабаром енкаведисти мене заарештували. Це сталося ввечері шостого листопада 1946 року. Коли я за столом готував шкільне домашнє завдання, до хати увійшло двоє міліціонерів – один із вулиці, інший з подвір'я. Вони арештували мене й забрали в приміщення НКВД. Там відбувся перший у моєму житті допит, під час якого стало зрозуміло, що мене звинувачують у причетності до ОУН. А вдосвіта на так звану «октябрську» мене разом із двадцятьма іншими заарештованими на вантажній машині відправили під конвоєм до Луцька – в камеру попереднього затримання.

Одного з нас перевозили у мішку, щоб ми не знали, хто він такий, а, може, й навпаки – щоб не зміг побачити нас. Потім стало відомо, що то був Федір Янюк (Орленко), який нас усіх видав ворогам. Нас напхали в автомашину дуже щільно. П'яний енкаведист, який стояв наді мною, злостиво бив мене диском автомата по голові, тому що йому хотілося святкувати й далі пиячити, а не конвоювати нас до Луцька.

Дорога тоді ще пролягала через Пустомити й Блудів, де вантажівка й зупинилася. Чекіст пішов у сільраду пити самогонку. Звідти він повернувся вщент п'яний і гепнувся на сидіння в кабіні. Там уже він, безтямний, і захропів. А його місце наді мною зайняв червонопогонник, який нас не зачіпав. Так ми й доїхали до луцької в'язниці.

У камерах підвальних приміщень було дуже багато арештованих, тож невдовзі нам довелося відчувати на собі голод,

недосипання, антисанітарію, сморід. Декілька разів мене викликали на допити. Слідчий домагався від мене зізнань про мою підпільну роботу, а я щосили доводив йому, що не мав ніякого стосунку до ОУН, що то була випадкова зустріч із Хмарою, про що, як виявилось, Орленко якраз і доніс органам НКВД.

Допити припинилися через те, що я захворів на тиф, не міг ходити й протягом тривалого часу був ізольований в іншій камері – там перебував юнак, прострілений енкаведистами під час облави. Рана у нього була трохи нижче живота, вона не заживала, ходити хлопець не міг. І так ми обоє, наче снопи, валялися на підлозі в холодній вузькій камері. На допити нас не водили, лікарі взагалі не навідувалися, медсестра часом з'являлася, але просто приходила – не лікувала нас, а все повторювала:

– От відправлять у тюрму, там нехай вас і лікують.

Приносили нам їсти тюремний пайок: кусень хліба (450 грамів), миску ріденької юшки і чай. Передач від батьків не дозволяли, бо я вперто не зізнавався на допитах. Домашні харчі мені часом щастило отримувати від знайомих по камері. Згодом мене перевели в камеру № 4, де я познайомився із Семеном Бучманом, уродженцем села Ниви-Золочівські, що на Рівненщині, який став мені другом на все життя. Семен мав незакінчену вищу освіту, навчався раніше у Львівському лісотехнічному інституті. Був міцним хлопцем, крім того, перебуваючи в розвідці УПА, проходив спеціальні вишколи, де ще більше покращив свої фізичні кондиції. Шкодуючи мене, тифозного, носив на спині в туалет і на прогулянки, бо сам я ходити не міг. Наприкінці грудня 1946 року мені стало трохи краще, тому слідчий поспішив закінчити мене допитувати, бо справи інших моїх горохівських колег по нещастю були закінчені.

На Різдво 7–8 січня 1947 року (яка іронія долі – арештовували в річницю їхньої совєтської «октябрьської», а з карою зібралися на наше велике християнське свято!) нас двадцятьох ці антихристи судили. Замість того, щоб радіти, адже народився наш Спаситель Ісус Христос, ми стали перед не-

праведним судом. Кожному випало по десять років неволі та по п'ять років позбавлення прав, а Орленкові (зрадникові) присудили кару смерті – так гарно йому віддячили за співпрацю. Після цього нас відправили з КПЗ у тюрму, в якій 1941 року енкаведисти розстріляли тисячі політв'язнів (вивезти, як я вже згадував, під час нападу німців не мали можливості, а лишити живими не хотіли). Тепер ми опинилися в страшних стінах, котрі ще пам'ятали передсмертні крики наших побратимів і посестер.

У камерах нас тримали там, де колись мешкали і молилися монахи й священики, виводили на прогулянки туди, де й відбувся той масовий розстріл. Ще коли нас тримали перед тюрмою, рахуючи й перевіряючи, я не витримав і вклякнув, бо ноги мене зовсім не тримали. Конвоїр люто крикнув, і друзі поставили мене на ноги та підтримували за руки, пояснивши конвоїру, що він неправильно зрозумів – я, мовляв, хворий і не можу довго стояти на ногах.

Тюрма була переповнена в'язнями, й ми мучилися в камерах, чекаючи етапу. Незабаром нас і справді відправили – у Львів на пересилку, яка розміщувалася в австрійських казармах та була переповнена політв'язнями, а також «побутовиками». Дуже нам набридали всілякі муштри та перевірки, обшуки, ганебні вчинки «блатних», тобто в'язнів-кримінальників, із якими ми, націоналісти, вели боротьбу.

До сих пір пам'ятаю надзвичайно огидне видовище: коли ми на прогулянці колоною проходили біля жіночої казарми, у вікнах побачили напівголих жінок, які впівголоса вигукували російською мовою різні непристойні блатні вигуки. Вони почали жбурляти в нас пошитими з тканин заміниками чоловічих статевих органів, напханими кашею (ними ці колишні хвойди, злодійки, шахрайки та вбивці, що втратили людську подобу, задовольняли свою хіть у камерах). Їх було дуже багато, крізь ґрати ми бачили мокрі від поту тіла, деякі прикриті брудними, потріпаними блузами. В їхніх вигуках було дуже багато ненависті до бандерівців, і це їм сходило з рук як належне, бо насправді нашим катам тільки того й хотілося. Саме за таку брутальну поведінку

їх і тримали на пересилці, щоб нас, учасників національно-визвольної боротьби, принижувати мерзенними вчинками. Мене ж виховували у зовсім іншому середовищі, я ніколи досі не уявляв, що жінка може опуститися до такої ганьби.

Серед в'язнів була поширена думка, що американці незабаром розпочнуть третю світову війну, і тоді совети можуть знов розстріляти арештантів по тюрмах і пересилках, а тому варто покійно чекати етапу в глибину імперії, де в'язням буде безпечніше.

Незабаром нам наказали виходити з камер. Охоронці вишикували в'язнів із речами на подвір'ї пересилки, записали списки приречених на етап, обшукали й вивели за зону в супроводі червонопогонників з автоматами та собаками на повідках.

Гнали нас Городецькою вулицею в бік центрального вокзалу, де чекали «телегі» для в'язнів на далекі дистанції. Конвоїри, супроводжуючи нас, горланили, щоб ми, побравшись під руки, йшли серединою дороги. Перехожих львів'ян за допомогою собак відтискали з хідників до будинків або заганняли чи то у відчинені двері, чи між будинки. Вулиця була сповнена криками конвоїрів, гавканням собак, плачем, вигуками.

Раптом я помітив серед перехожих земляка Гриця Карасюкевича, який у той час навчався у Львові, й гукнув до нього:

– Грицю, перекажи батькам, що мене відправляють на етап у Сибір!

Конвоїрам це не сподобалося. У наш бік посипалась російська лайка, загарчали собаки, але в'язні рухалися колоною швидким маршем, а Гриць пішов своєю дорогою. Мені стало легше на душі, адже я встиг переказати батькам і знайомим вістку про те, що мене чекає.

Нас, в'язнів, завели до приготованих товарних вагонів. Ми розмістилися на підлозі й нарах, зоставляючи середину вагона не зайнятою. У протилежних зачинених дверях був збитий із дошок туалетний отвір, через який ми могли справляти потреби на ходу. Видали нам на дорогу сухарів

чорного хліба, пролунала команда – й ми вирушили в дорогу під неймовірний шум від поїдання сухарів.

Коли поїзд зупинявся, відкривалися двері й у вагон вскакували конвоїри, рахували нас, переганяючи одну частину в'язнів із речами в протилежний куток. Конвоїр дерев'яним молотком із довгим держаком простукував вагонні дошки, перевіряючи таким чином, чи ми бува не готуємося до втечі. Інколи давали нам ріденький суп. Ми його називали баландою.

Так доїхали до Новосибірська, де нас вивантажили й повели до лазні помитися, а одяг здали у прожарку, після чого знову загнали у вагони й повезли аж у Тайшет на пересилку. Та подорож тривала цілий місяць. Часто ми простоювали на станціях у тупиках, поступово хворих в'язнів забирали від нас в окремий вагон. Так ми рухалися до станції Тайшет, що на маршруті Красноярськ–Іркутськ.

КАТОРГА

Велика пересилка в Тайшеті була дерев'яна, тобто бараки збудовані із дощок, огорожа також із дерева, вишки, на яких охоронці з кулеметами стерегли нас, теж були дерев'яні, тільки «запретзона» була загороджена колючим дротом.

Велику владу там мали паразити – «вори», бандюги, кримінальники, яких боялися спокійні ув'язнені селяни та міщани, на яких ще не встиг вплинути новий «совєтський спосіб життя».

Запам'ятався мені такий випадок: злодіям упали в очі червоні шкіряні чоботи одного з в'язнів – Данила Караванського. Він лежав на верхніх нарах, а чоботи вабили злодіїв. План їхнього нападу виник блискавично. Швидко зняти взуття негідникам не вдалося тільки тому, що вони були тісні, а ми, друзі, лежали на нижніх нарах, якраз під Караванським. Наші кулаки та Данилкові ноги спрацювали також спритно, тут же з'явилися й наші хлопці-одноетапники. Всі разом відігнали блатних із барака подалі, а Данилові порадили продати чоботи «багатому» бригадирові, на якого злодії не захочуть напасти.

Наступного дня дуже довго проводили перевірку в зоні – і в нашій, і в жіночій, наглядачам не вдавалося нас порохувати, і хоч нам це дуже не подобалося, musiли мовчки терпіти. Нарешті стало відомо, що не вистачає однієї людини в жіночій зоні, аж тоді наглядач вивів із чоловічого барака дівчину, замотану в бушлат. На площі, де ми були вишикувані, пролунав голосний регіт і посипалися провокаційні запитання до тієї дівчини...

Довго бути на пересилці не довелося, бо невдовзі я потрапив на етап, де нас конвоїри пішим строєм гнали лісовими дорогами вглиб тайги. І не один день, тож доводилося ночувати просто неба. Тому палили вогні, щоб не замерзнути. То був травень, ще сніг де-не-де лежав під купами гілля.

Проходили ми біля таборів із в'язнями та біля зон із

японськими полоненими солдатами. В одному місці біля зони-табору нас посадили на землю на обід, дали нам мучну затірку в цинкових тазях (такі використовують у лазнях). Припадало декільком в'язням їсти з одного тазика. Хто ложкою, а хто і пригорщею. Та ще й швидко, бо конвоїри погрожували, що піднімуть і поженуть далі.

Згодом дали нам по одній червоній солоній рибині, після якої дуже хотілося пити, але дорогою вода вона нам трапилася не зразу. А коли врешті дійшли до річки, то люди, як худоба, побігли до неї, конвоїри ледве встигли відскочити вбік зі своїми собаками. Передні в'язні попадали ниць у річку під натиском задніх. На протилежному березі ув'язнені японці перестали пиляти дерево, повідкривали роти, здивовано дивлячись на нас – які ми жадні на воду.

Ночували ми серед колись погорілого лісу. Скільки оком поглянеш – в небо стирчали обгорілі стовбури ялин, смерек і сосен. Ночі були холодні, тому в'язні мусили палити назбирані сухі обгорілі гілляки, навіть намагалися палити кожен собі, щоб потім лягти боком на те місце, яке нагрілося від вогню, й часто перевертатися з одного боку на інший. Вночі по кілька разів уставали, знову розпалювали, відгортали золу й лягали...

Коли нас привели на те місце, де ми, власне, й мали відбувати свій термін ув'язнення, виявилось, що ми ще маємо побудувати серед дикого лісу собі бараки й «запретну» зону з частоколом і вишками, вахтою та ізолятором. А для начальства і конвоїрів – житлові будинки та багато дечого іншого, необхідного для існування нашого лагерь. Для цього нас поділили на бригади.

Моя бригада працювала на лісоповалі просіки, потрібної для будівництва залізниці Тайшет – Братськ.

**Коротка
довідка**

Управління Тайшетського будівництва організовано в 1946 році. Дислокувалося в Іркутській області для обслуговування Східносибірської залізниці.

В'язні Особлагу № 7 «Озерного» працювали на будівництві залізниці Тайшет – Братськ – Усть-Кут, їх використовували на лісозаготівлі та деревообробці.

Дерева пиляли пилками вручну, сучки обрубували сокирами. Зрубані стовбури треба було трелювати, гілки відокремлювати й спалювати, а колоди вивозити.

Коли дерева були вивезені, бралися до очищення траси від моху, пеньків, кущів, трави. Потім дерев'яними тачками вирівнювали трасу, зрізали горбки, засипали ями й ви долинки. На трасі ще використовували вантажні машини – самоскиди з половинчастими бортами. Завантажений самоскид із горбка їхав трасою вниз, де треба було його розвантажити. В'язень відкривав замки однієї половини кузова і той котився по роликах до краю машини, вантаж сипався на землю. Тоді протилежна частина кузова котилася по роликах на інший край, земля висипалася на насип і в'язні повинні були спритно закріпити борти замками, щоб вони стали в горизонтальне положення й водій міг з'їхати з траси й рушити за наступним вантажем, часто – по «лежньовці», дорозі з двох колій, зроблених із розпиляних довгих 4-6-метрових соснових колод, що лежали на таких же шпалах. Водій мусив дуже вправно керувати машиною, щоб не з'їхати з тих дерев'яних колій.

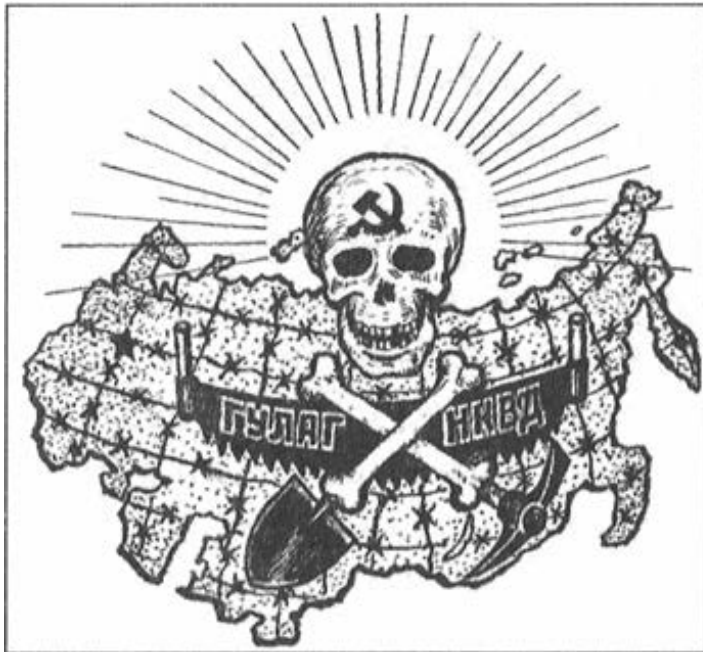
Так безперервно ми висипали полотно траси до належного рівня, щоб інші зеки могли викладати шпали й на них класти сталеві рейки та прибивати костурами до шпал. Ще інші під шпали засипали щебінь.

Ми були голодні, дуже хотілося спати, а мусили ту каторжну роботу виконувати без перепочинку, бо нас підганяли бригадири та виконроби, вимагали належної праці, а начальники й навіть конвоїри та їхні собаки кидалися на нас, щоб ми працювали, віддаючи останні сили. Вихідних не було, хіба що під час сильного дощу.

По трасі лагерні пункти розміщувалися десь на відстані п'яти-

Каторжні роботи
на спорудженні
залізниці

Зразки лагерного татуювання

семи кілометрів один від одного й роботи почалися скрізь одночасно. Можна було собі лишень уявити масштаби застосування советами невільницької праці й живої сили, зокрема рабів з України, тільки в одному цьому куточку імперії.

Жили ми в наметах, які пропускали воду. Працювали в накомарниках, бо ці паразити нас заїдали, а особливо мош-кара. В'язні часто хворіли, декотрих забирали до лікарень, багато з них назад не поверталися, бо померли. Їх зазвичай хоронили невідомо де, без священика, не повідомляючи ні друзів, ні рідних.

У лагері верховодили «блатні», тобто в'язні-кримінальні. На роботу вони не виходили, за них працювали бригади, тобто «мужики». Так вони називали зеків, які працювали. Бригадир мусив для «вора» вигадати якусь «роботу», щоб провести її по нарядах для паразита, який не збирався працювати.

Продукти в табори завозили взимку, бо вже весною чи літом після дощів можна й не проїхати. Наш табір розміщувався за тридцять кілометрів від Братська (де була так звана «комсомольская стройка», на якій важко працювали тисячі зеків, а для преси фотографували бадьорих усміхнених комсомольців).

Залізницю з горем наполовину ми таки побудували. Пригадую, як на тому відтинку, де працювала наша бригада, забили останній «костиль». Начальство було святково збуджене. Локомотив дав сигнал – і поїзд поволі проїхав мимо нас, розхитуючись, як човен на воді. Ми сміялися зі своєї роботи, але начальники були дуже раді, мабуть, упевнившись, що можна за нашою допомогою виконувати й складніші завдання, у чому незабаром усі в'язні й переконалися.

Закінчувався 1947-й рік, і я потрапив на етап залізницею в товарних вагонах до Іркутська, понад Байкалом, крізь тунелі через Бурято-Монголію до станції Наушки. А далі вишикували нас у колону по п'ять зеків у ряду й повели до кордону через річку Селінгу.

**Коротка
довідка**

10 вересня 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР Круглов підписав наказ № 00955 “Про будівництво залізничної лінії Наушки–Улан-Батор”.

«Рада Міністрів СРСР своєю постановою від 4 вересня 1947 року № 3134-1024сс поклала на МВС будівництво залізничної лінії від станції Наушки Східносибірської залізниці (прикордонний пункт Радянського Союзу) до столиці Монгольської Народної Республіки – міста Улан-Батора, завдовжки 399 км головного шляху.

На виконання вказаної постанови Ради Міністрів СРСР наказую:

- будівництво залізничної лінії Наушки–Улан-Батор покласти на ГУЛЖДС МВС СРСР. Дати цьому будівництву найменування: “Будівництво № 505 МВС СРСР”;

- для здійснення будівництва № 505 створити Будівельне управління у складі двох таборів і дислокувати його в районі Сухе-Батор на території МНР (8 кілометрів на південь від радянсько-монгольського кордону);

- дослідження і проектування будівництва вказаної залізничної лінії розпочати у вересні 1947 року;

- будівництво дороги почати в 4 кварталі 1947 року; закінчити укладання шляху і відкрити рух потягів по усій лінії в 4 кварталі 1949 року з пропускнуою спроможністю 12 пар потягів за добу;

– для здійснення будівництва на ділянці від 250-кілометра до Улан-Батора організувати табір, дислокуючи його в районі міста Улан-Батора, давши йому найменування: "Південний табір МВС СРСР";

– перекинути за рахунок будівельних організацій з ділянок БАМ: Известковая–Ургал, Комсомольськ–Радянська гавань, Тайшет–Братськ організовані підрозділи робочої сили та будівельні організації в кількості 40 000 осіб, у тому числі – 20 000 військово-полонених японців...».

Так сфера діяльності ГУЛАГу вперше була поширена за межі території СРСР.

Перерахувавши нас, військові передали етап прикордонникам Монгольської Народної Республіки, які нас також перерахували в присутності радянського конвою, котрий погнав в'язнів етапом пішки до місця, призначеного для спорудження табору на голому дикому місці в піщаних сопках.

Будували ми монгольський відтинок залізниці Москва–Пекін. Наш етап розмістили по трасі Наушки–Сухе-Батор через сопки поблизу лісу, що ріс по схилах гір за річкою. Туди ходили заготовляти сосновий лісоматеріал для будівництва бараків.

Довелося мені в мерзлоті довбати лопатою, ломом і киркою спресований піщаний ґрунт навпіл із кізяком (очевидно, в тому місці колись була стоянка худоби) під стовпи для бараків-землянок. Ходили ми на заготівлю лози, дуже подібної до нашої ліщини, з якої плели стіни землянок, обтулюючи їх сухим зіллям і присипаючи піском. Важка робота, сильний вітер та погане харчування доводили нас до сильного виснаження. По ночах старі поношені армійські кожухи не допомагали нам від холоду й вітру з піском, що заліплював очі. Носили окуляри, але й від них було мало користі.

Довелося там будувати й моста через невелику річку. Босому не можна було бути, бо вдень пісок дуже пекучий, окрім того калічили ноги тріски, цвяхи, дроти, колючий чагарник, а черевики дуже парили.

Будівництво № 505 ГУЛЖДС вело з 10 вересня 1947 р. по 14 травня 1953 р., згодом перейменувавши в Селенгинлаг.

Види діяльності ув'язнених – спорудження залізниці, видобуток олова та будівництво в Монголії збагачувальних фабрик, дизельної електростанції, насосних станцій для подачі на фабрики підземної води, ліній електропередач, трубопроводів, автодоріг, соціальної інфраструктури.

З 18 січня 1951 року вели будівництво та експлуатацію олов'яних і вольфрамових підприємств на монгольській території.

Одного разу, коли наша бригада заготовляла лозу в заростях очерету на замерзлому лузі, я наштотхнувся на замерзлого бичка, який задніми ногами по самий хвіст застряг у болоті, а передніми – по груди. Годі було нам, голодним, уявити таке щастя, але воно трапилося! Вмить витягли тушу, сокирами порубали на шматки, розвели вогнище й почали пекти на вогні морожене м'ясо. Добряче понаїдалися, ще й із собою по шматку прихопили в зону.

Охоронці біля лагерних воріт помітили, що ми під кожухами щось маємо.

– Стоять! Что несёте?!

– Бичка! – відповіли ми й замовкли в тихому очікуванні.

Наш конвоїр щось промовив охороннику-вахтерові, той посміхнувся, відкрив браму, й ми поспіхом побігли в зону. А там вечеря: черпачок вівсяної каші, несолодкий чай – і вже можна було б лягти на нари й після тяжкої праці заснути, щоб приснилася мені вся наша родина, яка в цей час уже була в Сибіру на висилці. Але ні, наглядачі ще перед сном musiли по черзі перерахувати всіх зеків у бараках, підбити підсумки. І якщо все добре зійшлося, оголошували відбій. А як ні, то ще і ще мучили нас тією перевіркою.

Нарешті поснули всі, хто хотів спати, а деякі ще варили м'ясо з того знайденого нами бичка. Я ж сховав свій шматок під матрац, щоб було на завтра, але не судилося. «Шпана воровська» вночі обікрала нас, адже розбиті втому в'язні спали дуже міцно.

Удосвіта – підйом, всі мусять іти в їдальню, а там помічник чекає із тацею, на якій лежать пайки хліба, він роздає їх кожному, а за декілька хвилин ти отримуєш свою порцію пісної баланди через вікно з кухні.

Поїси – і на «розвод», шикуватися побригадно перед вахтою. Нарядчик перевіряє за списком, щоб нас було стільки, скільки в нього записано на спеціальній дощечці ще звечора під час «планьорки». Брама відчинена, вахтер перевіряє, скільки в бригаді проходить за браму, дає команду конвоїрам, а ті вже нагадують нам, щоб ми йшли строем, і ні кроку вбік, – бо стрілятимуть без попередження. І так одне й те ж саме щодня. Мусиш бути дисциплінованим, дуже уважним, витривалим та покірним, бо інакше потрапиш у карцер. За найменшу провину переночуєш без їжі, без нар, на сирій землі, а наступного дня підеш зі всіма на роботу.

Одного разу я ввечері сидів на нарах, лівою рукою обнявши косяк верхніх нар. Переді мною – залізна пічка, на якій у казанках варилася чиясь їжа. Нараз косяк обривається – і я, як був нахилений до пічки, так і лечу носом поміж ті казанки, але, щоб не потрапити в них обличчям, впираюся пальцями в ту розпечену залізну пічку. Все трапилося дуже швидко, я похапцем відсмикнув руку, але цієї миті вистачило, щоб обпекти долоню. Тут же я побіг до «ліпили» (за лагерним жаргоном – лікаря) на перев'язку. Коли він мені забинтував руку, спитав його, чи зможу залишитися в зоні й завтра не йти на роботу.

– Можеш не йти, – відповів лікар.

Я собі лежу на нарах після того, як усі пішли на роботу, рука болить, але терпіти можна. Думаю, як завжди, про Україну, про рідних і друзів. Та, на жаль, недовго, бо вбігають наглядачі й женуть мене стусанами до вахти. За ворітьми вже нема ні бригад, ні конвоїрів. У брамі стоїть нарядчик і горланить до мене:

– Ти чому не прийшов на розвод, га?!

Я йому відповідаю, що обпек руку й лікар звільнив мене від роботи. Але, виявляється, в його списку звільнених від роботи мого прізвища нема. І тут нарядчик як вліпить мені

кулаком, – я аж на кілька метрів полетів убік, а звідти наглядач мене так само назад до нарядчика мазонував, аж я не втримався на ногах і впав на сніг.

Тоді вони мене, лежачого, ще копняками били скільки хотіли, а під кінець запхали в карцер, точніше – в сиру яму, зверху накриту якимось дашком. Падаючи, я ще наштотхнувся на якогось зека, і ми з ним там цілу добу дрижали від холоду, поки не прийшов наглядач, який перевіряв, скільки нас у ямі є. Я йому заявив, що повинен прийти до лікаря на перев'язку, але через непорозуміння змушений тут сидіти.

Незабаром з'явився лікар і забрав мене в зону до свого кабінету. Побачив, що в мене рука закривавлена після того побиття, перев'язав по-новому і відпустив у свій барак. І вже вніс у список звільнених від роботи. Кілька тижнів я був у бараці, трохи вдалося відпочити від виснажливої праці.

Одного разу, коли я був звільнений від роботи й перебував у житловій зоні, мене та ще одного в'язня офіцер КВЧ (культурно-виховної частини) вивів за браму і потім змусив везти на санях подалі від лагерь, на пагорб, покійника. Потрібно було похоронити його в безлюдному місці серед піщаних сопок. Яму викопали городниками, опустили покійника без домовини, тільки загорнутого в брезент, засипали мовчки. Я промовив молитву, нагорнули могилку. Тоді пальцем накреслив на могилі хреста. Побачивши це, офіцер тільки посміявся з мене, мовляв, вітер усе одно змете і хрестик, і саму могилку. Так воно, до речі, й сталося.

Важко собі уявити, скільки таких могилок у пісках Монголії та загалом у цілому тому проклятушому ГУЛАзі! Скількох хороших, порядних людей, загнаних совєтами у рабство, поховали ось так, як ми невідомого нещасного. А потім вітри відносили ті могилки невідомо куди, в інших регіонах вони заростали бур'янами – й уже ніхто не міг прийти й пом'янути загиблого по-людськи. Коли думаю, що виробляла ця зловісна, побудована на крові комуністична держава з людиною, мені стає страшно!

...Із весняним потеплінням важка праця на земляних роботах довела багатьох в'язнів до такого дистрофічного

стану, що лікарняна комісія багатьох комісувала й відправила в ОП (оздоровчий пункт). Така доля не минула й мене. Пристанищем у тій зоні стали старі бараки, давним-давно побудовані японцями на околиці Сухе-Батора, другого за величиною міста Монголії після столиці – Улан-Батора.

У місті була одна вулиця, вздовж якої розміщувалося кілька двоповерхових будинків, оточених юртами, позаду них виднілися склади будівельних матеріалів, купи рейок, інших металоконструкцій. Поблизу міста доводилося спостерігати, як із-за обрію виринають і так само за обрій зникають довжелезні каравани верблюдів, навантажених мішками. Стерегло кожний караван по два монголи з рушницями, один, сидячи на першому верблюді, вів усю валку, а другий – замикав її на задньому верблюді. Часом в'язні, користуючись рельєфом, підбігали до верблюдів, розтинали саморобними ножами ті мішки, щоб набрати за пазуху трохи борошна, яке починало з них сипатися. Справа ця була ризикованою, тому що можна було отримати кулю від монгола-охоронця, або потужний удар копитом від сполоханого верблюда. Було чимало смертельних випадків, каліцтв. Однак знаходилися сміливці, які вміли вибрати вдалий момент, коли охоронці зникнуть за дюнами.

З боку Улан-Батора виднілася в мареві висока сопка, а з іншого – глибокий розпадок, де було священне місце поховання монголів. Туди за давнім звичаєм місцеві жителі зносили покійників, а згодом у розпадку з'являлися священні собаки, котрі пожирали мерців. Те місце ми бачити тільки з відстані кількох кілометрів. Але зеки, яким лишалося зовсім небагато часу до звільнення, мали змогу бути там без конвою. Вони виконували в розпадку й поблизу нього різні роботи. У своїх розповідях змальовували нам моторошні картини, побачені на місці того «упокоєння» монголів – тварини з гарчанням рвали й шматували ті останки, волокли їх територією, весь розпадок нагадував страхітливе місиво, неначе влаштоване якимись нелюдськими силами для постраху. Це було щось дике, варварське, незрозуміле нам, європейцям.

Бараки-землянки в нашій зоні були старі, там було багато блощиць, від яких ми рятувалися тим, що лягали спати не на нарах, а надворі просто неба.

Якось мене запримітив шеф-кухар – саме коли я змальовував олівцем із натури портрет свого товариша. Відразу ж запропонував оселитися із ним та ще одним кухарем в окремії кімнаті поряд із їдальнею та кухнею. Домовилися, що я намалюю йому так звані килимки (ними прикрашали стіни над ліжками), а він мене добре годуватиме, тобто я споживатиму те, що й він. Так і трапилося, я, замкнутий у приміщенні, малював йому ті «коври» олійними фарбами, а він їх продавав через безконвойних поза зоною.

Поряд був шпиталь, і головний лікар того шпиталю (родом із Ленінграда, нині – Петербурга) любив малювати картини олійними фарбами. Я з ним потоваришував, ми часто говорили про мистецтво, про творчість. Олійні фарби він отримував із дому поштою, не шкодував ділитися ними й зі мною. Кілька місяців я таємно перебував під опікою шеф-кухара Клименка (він колись до арешту працював у Одесі, в якомусь ресторані), поки мене випадково не розконспірувала начальник лагерь, жінка, відома своєю особливою жорстокістю. А може то хтось із сексотів (скорочене «секретний сотрудник») «заклав» мене. І таке могло бути.

Тут варто повернутися трішки назад, щоб читачеві ця ситуація була більш зрозумілою. Ця начальниця забажала, щоб у бараках висіли, крім типових радянських лозунгів, ще й картини. З такою вимогою вона звернулася до мене. Виявляється, їй донесли, що бачили, як я малював фарбами художника-оформлювача пейзаж на картоні. Цей працівник, що обіймав посаду художника, міг тільки писати лозунги, а картини, звичайно ж, у нього не виходили. От вона й примусила мене малювати, але придатних для цього фарб не було. Одна фарба, скажімо, червона, – була олійною, інша, жовта, – гуашшю, а третя – ацетоною. Я мучився, поки щось у мене виходило якісно, а начальниці це не сподобалося, бо таке малювання йшло повільно.

Клименко дістав мені комплект олійних фарб у тубиках,

Андрій Криштальський з колегами-в'язнями
в художній мастерні лагерь імені Белова

у лагері це було небаченим дивом. Стало легко малювати, злюка-начальниця мене якраз і застала, коли вже викінчив того так званого «ковра» (одинарне простирадло було натягнуте на підрамник, заґрунтований в еліпсі, посередині був намальований пейзаж, обрамлений рослинним орнаментом). Відразу наробила крику. В покарання за таку самодіяльність мене зразу «списали» з ОП і зарахували в будівельну бригаду, яка споруджувала дерев'яний міст. По ньому потім в'язні мали прокласти шпали та рейки.

Знову почалася виснажлива каторжна праця. Важко ми переносили спеку, бо в черевиках було нестерпно, а босому пік розігрітий сонцем пісок. Вітер безперервно гнав цей пісок, засипаючи очі. Але під кінець року я потрапив на етап, як «особлагівець». Змусили нас пришити білі латки з номерами – на плечі курток, тілогрійок чи бушлатів та на колінах штанів і на кашкетах. В мене був номер Е2-468.

Усе це було не просто переміщенням нас, в'язнів советського тоталітарного режиму. Як я потім довідався, відбувалася реформа в їхньому «тюремному» господарстві.

Постанова Ради Міністрів СРСР № 416-159сс:

1. Зобов'язати МВС СРСР :

а) в шестимісячний термін організувати для утримання засуджених до позбавлення волі агентів іноземних розвідок, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів та інших учасників антирадянських організацій і груп, а також осіб, що небезпечні за своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю:

– особливі табори, загальною чисельністю 100 000 осіб, у тому числі: в районах Колими на Далекій Півночі – для 30 000 осіб, у Норильську – для 6 000 осіб, Комі АРСР – 6 000 осіб, Єлабuzі Татарської АРСР – для 10 000 осіб, Темниках Мордовської АРСР – 20 300 осіб, у районі рр. Грязовець і Череповець Вологодської області – для 10 000 осіб, у районі Южа і Юр'євця Івановської області – 12 000 осіб і в районі Караганди – 6 000 осіб;

– особливі в'язниці для 5 000 осіб у Владимирі, Александровську і Верхньоуральську;

б) усіх засуджених названих категорій, що відбувають нині покарання в загальних ІТЛ та в'язницях МВС, у шестимісячний термін перевести у вказані вище особливі табори і в'язниці, окрім важко хворих, невиліковних хроніків і безпорадних інвалідів;

в) побудувати впродовж 1948 року і першої половини 1949 року додатково особливі табори у віддалених районах Байкало-Амурської залізничної магістралі (в Іркутській області і Хабаровському краї), – для 45 000 осіб.

2. Встановити в особливих таборах і в'язницях суворий режим, заборонивши застосування до засуджених скорочення термінів покарання та інших пільг. Працездатних ув'язнених використовувати переважно для важких фізичних робіт.

3. Забезпечити надійну охорону особливих таборів, в'язниць і місць роботи ув'язнених, позбавити їх можливості втеч і встановлення нелегального зв'язку з волею. Охорону особливих таборів покласти на конвойні війська МВС; внутрішньотабірні й внутрішньотюремні кадри нагляду, укомплектувати їх ре-

тельно перевіреними і заслужуваними на політичну довіру співробітниками.

4. МДБ СРСР організувати в особливих таборах і в'язницях спеціальні апарати МДБ, на які покласти ведення чекістської роботи серед ув'язнених з метою виявлення зв'язків з волею, їх викриття, а також припинення спроб продовження ув'язненими ворожої роботи в таборах.

Спочатку було організовано сім особливих лагерів: № 1 – Мінеральний (Інта, Комі АРСР); № 2 – Гірський (Норильськ); № 3 – Самосил (Мордовська АРСР); № 4 – Степовий (Джезказган); № 5 – Береговий (Магадан); № 6 – Річковий (Воркута); № 7 – Озерний (Тайшет). Потім до них додали ще декілька. В усіх встановили спеціальний режим (бараки з ґратами на вікнах, заборона покидати їх у неробочий час), зони закривали на ніч, і це фактично унеможливлювало втечі. Особливі лагери проіснували до літа 1954 р. Друзі по нещастю розповідали мені, що лише після декількох повстань ув'язнених їх ліквідували.

Потім я дізнався, що ГУЛАГ СРСР використовував невольницьку працю рабів-зеків за кордоном, крім «братньої» Монголії, ще й у німецьких лагерьох. Знамениті «табори смерті», у яких фашисти знищували мільйони полонених, радянські війська не знищили, а передали НКВД. Як казали совети: «Не пропадуть же добру». Там, у тих же бараках, де нацисти звершували свої криваві злочини, гуманні визволителі Європи робили ту ж саму чорну роботу.

Коротка довідка

Спецтабори НКВС у Німеччині з'явилися в 1945-му: тоді наказом № 0016 від 11 січня створено інститут уповноважених НКВС СРСР на фронтах, чиїм завданням було забезпечити очищення фронтових тилів діючої армії від «ворожих елементів» а наказом № 00315 від 18 квітня для утримання заарештованих німців та радянських громадян, що спрямовуються в СРСР, було організовано Відділ спецтаборів НКВС СРСР у Німеччині з підпорядкуванням йому спецтаборів: у Мюльберзі, Бухенвальді, Берліні, Баутцені, Фюрстенвальді, Либє-Розі, Заксенхаузені, Торгау,

Нойє-Бранденбурзі, а також пересильної в'язниці в Торгау із в'язницею для засуджених німців у Штреліце.

...Вивезли нас із Монголії знову в Радянський Союз. Повантажили в товарні вагони, переобладнані спеціально для в'язнів, і відправили в Тайшет на пересилку. О радість! Як виявилось, нарядчиком там був Семен Бучман, мій знайомий ще з часів Луцької тюрми. Сподівався я при ньому якось влаштуватися, але, на жаль, пробув там зовсім недовго. Малював, пригадую, його дівчину олівцем на папері. Вона була дуже вродлива. Семен мені розповідав, як до того важко працював, його змушували носити на спині залізничні шпали. Аж не вірилося, що «доходяга»* на таке здатний.

Але сатанинський режим знову перетасовував нас, ведучи лабіринтами своїх концтаборів. Потрапив я етапом на ДОК (деревообробний комбінат), розміщений на тій же залізничній трасі Тайшет–Братськ, яку ми будували в 1947 році. Тут зеки виготовляли рублені з кругляка «фінські будиночки» (три будиночки за дві доби) – з підлогою, вікнами, дверми, дахом, кроквами, балками і всім необхідним. Виявилось, що в житловій зоні серед бараків уже є каторжани, й ми тепер будемо жити з ними по сусідству, як «особлагівці».

Не встиг зайти в зону до призначеного мені барака, як до мене підійшов хлопець і назвався Василем Нечипорук-ом із села Миркова, другом мого покійного брата Петра. Виявилось, що це саме той колишній районний провідник юнацтва ОУН Брила, який був добрим моїм знайомим. І ось тепер, коли нас уперше загнали в зону, Василь стояв з нарядчиком, але я його відразу не впізнав.

Довго ми обмінювалися новинами, а насамкінець він пообіцяв мені допомогти. Відразу ж я потрапив у бригаду, яка порядкувала в робочій зоні, між цехами, а пізніше був зархований у столярний цех, де працював на шипорізному верстаті. Поряд був штабель брусків, приготованих для нарі-

*Доходяга – в'язень, виснажений тяжкою працею, дистрофік.

зання на них шипів. Станок налаштовував мені каторжанин Баюла, старий уже чоловік, родом із Прикарпаття, колишній власник тартака, а потім курінний УПА. Дуже порядним був цей чоловік. Усе радив мені:

– Андрію, бережи здоров'я. Не дуже рвися до роботи, бо до кінця неволі ще далеко. І не думай, що вороги захочуть тебе швидко відпустити.

Разом зі мною працював столяром народний умілець Мочернюк, здається, родом із Тернопільщини. Він умів виготовляти з дерева портсигари, шкатулки, настільні приладдя з чорнильницями, ємностями для олівців, прикрашені мініатюрними вежами. Незабаром я зумів застатися вівсяною соломкою, клеєм, фарбами, скальпелем і у вільний від роботи час інкрустував соломкою ці вироби Мочернюка.

Коли я малював олівцем портрети своїх друзів, нарядчик, капвторанг Буйновський захотів, щоб я і його змалював. Пригадую, зробив декілька його портретів. Одного разу він мені позував, оголений до пояса – широкоплечий, із могутніми м'язами рук і грудей. Він же мене і влаштував у посилочну каптьорку.

Так завдяки Буйновському та Нечипоруку я став «придурком» (придурками у лагерьх називали тих, кому вдалося прилаштуватися так, щоб не ходити на важкі роботи). Працюючи там, я й надалі мав можливість малювати, клеїти соломкою шкатулки, портсигари, чорнильні приладдя, мініатюрні картинки. КВЧ («культурно-воспінательная часть»), створена лагерним начальством для так званої «показухи», організовувала культбригади, які давали в'язням концерти, присвячені радянським святам. Для цього як приміщення для глядачів використовували великий зал їдальні. Поряд була сцена із суміжними кімнатами для художників, інших майстрів. Так ці нелюди прикрашали створене ними пекло.

У кутку житлової зони розміщувався БУР (барак посиленого режиму) та ізолятор, у зоні перебували всюдисущі «вори в законі», такі, як грузин із Києва Микола Дзедземія, Костя Кирзубий, кишенькові злодії та ще різна блатна шпана. В одному бараці жили економісти, інженери, колишні

професори, винахідники та вчені. В'язні – представники різних народів: росіяни, українці, білоруси, прибалти, молдовани, грузини, вірмени, азербайджанці, чеченці, казахи, туркмени. Всіх їх надзорслужба мучила всілякими перевірками, обшуками, провокаціями.

**Коротка
довідка**

Злодії в законі – специфічне для СРСР злочинне об'єднання, що не має аналогів у світовій кримінальній практиці. Характеризується наявністю жорсткого кодексу кримінальних традицій, а також надзвичайним рівнем закритості й конспіративності.

Появу злодіїв у законі відносять до початку 30-х років ХХ століття, коли жорсткими репресивними заходами влади було пригнічено активність політичної опозиції і посилено боротьбу із загальнокримінальною злочинністю. Основною об'єднувальною силою злочинного світу стала тенденція неполітичної протидії і непокори владі, а його елітою стали «злодії в законі», які називали себе хранителями кримінальних традицій Росії.

Злодій у законі не сприймав громадських норм і правил, у тому числі пов'язаних із сім'єю (ні в якому разі не повинен був мати постійних зв'язків із жінками). Існувала повна заборона на співпрацю з державними органами.

«Злодійський закон» забороняв злодіям де-небудь працювати і служити в армії. Злодії, котрі не брали участі у війні, вважали, що їхні колеги, які були на фронті, зрадили блатні ідеї.

Довелося мені бути свідком втеч із виробничої зони, масових бійок, жорстокої різанини, «блатних розборок» між «законними ворами» і «суками», які зазвичай закінчувалися кривавими вбивствами, а потім судами та етапами.

**Коротка
довідка**

Під час війни багато хто зі «злодіїв у законі» відповів згодою на пропозицію влади вступити в Червону армію. Після перемоги над Німеччиною вони повернулися в табори, де між ними, так званими «суками», і «законниками» що не відступили від традицій злочинного середовища, почалася «суча війна», в результаті якої обидві сторони зазнали значних втрат.

«Суки» – засуджені за карні злочини, що лояльно ставилися до адміністрації виправної установи (як правило, учасники війни) і побажали «стати на шлях виправлення», порушили закони карного світу.

Згодом «суча війна» переросла в боротьбу «законних» злодіїв, що дотримуються «класичних» блатних правил, – і злодіїв, котрі добровільно або з примусу відмовилися від їх виконання.

Табірна адміністрація спочатку планувала використовувати «сучу війну» для скорочення чисельності злодіїв. Ворожі групи кримінальників навмисно розміщували разом, адміністрація не відразу пригнічувала їхні побоїща.

«Суки» швидко зрозуміли важливість масованого тиску і стали активно вербувати в свої ряди «законних» злодіїв. «Умовляння» здійснювали або шляхом жорстокого побиття одного злодія декількома «суками», загрозою смерті або хитрощами, в яких могли брати участь і співробітники виправно-трудових установ.

Якщо злодій із власної волі погоджувався ухвалити новий закон, він цілував ніж і назавжди ставав «зсученим». Спірні випадки бандити обговорювали на своїх «судах честі», де й вирішували, «зсучився» злодій чи ні.

Уже згодом, коли мине чимало років, я прочитаю про життя лагерне у книгах письменників Олександра Солженіцина («Один день Івана Денисовича») та Анатолія Жигуліна («Чорні камені») – і буду вражений тим, наскільки реалістично й правдиво описали ці майстри слова наші страшні лагерні будні. Я впізнаю на сторінках їхніх творів не лише «героїв» та «антигероїв», котрих доводилося бачити щодня, але ніби знову повернуся на ту страшну каторгу, в те пекло, створене комуністами для нас, в'язнів советської тюрми народів.

Крім Баюли, Мочернюка, були зі мною ще такі мої земляки, як Микола Миколук, Іван Дяків, Степан Буфан, а ще українці Руснак, Верещагін, Карман, Колінко (імен їхніх, на жаль, уже не пам'ятаю) та багато інших. Я листувався з батьками, котрі жили в Прокоп'євську (Кемеровська область), і

з братом Володимиром, який відбував строк на Воркуті, і з Катериною Василевською з Горохова. Посилки від батьків майже не отримували, бо я їм заборонив надсилати, мовляв, щоб лагерні «блатні» не забирали. Насправді ж тому, що вони самі бідно жили на виселенні. А я таки сам давав собі раду, хоча й був за колючим дротом.

Добігав кінця 1949-й рік. Адміністрація постійно перемішувала в'язнів концлагерів, мабуть, щоб ми не могли налагодити якогось людського життя в тих умовах і не встигли знайти способів для втечі. Я вкотре потрапив на етап в іншу зону, де формували в'язнів, не оголошуючи намірів. Але ми вже знали з чуток, що повезуть нас на Колиму.

Знайомі переповідали, що Колиму називали «Чорною планетою». Ув'язнених привозили в тайгу, де вони самі будували зону для себе і житло для охорони, після чого починалася нещадна їх експлуатація, небачена навіть в умовах рабовласницького суспільства. Мізерне харчування, норми виробітку, що перевищують людські можливості, страхітливий колимський клімат, жорстокість режиму, цинга, якою хворіла переважна більшість ув'язнених, швидко робили свою справу. Один за одним колимський флот – пристосовані для перевезення в трюмах зеків пароплави «Фелікс Дзержинський», «Дальстрой», «Джурма», «Ногін» та інші – в період навігації привозив туди десятки тисяч людей.

Коротка довідка

Колима́ – поширена розмовна назва регіону на Далекому Сході Росії, де в період масових репресій 1932–1954 рр. діяли виправно-трудова табори з особливо важкими умовами життя та праці. Адміністративний центр Колими – м. Магадан.

До 1953 року Колима була закритою територією Радянського Союзу, куди можна було потрапити або за спеціальною перепусткою, котру видавали в міліції, або за вироком суду чи рішенням Особливої наради при міністрові держбезпеки. На цій території аж до смерті Сталіна не було цивільної радянської влади в звичайному розумінні цього слова.

Повним господарем цієї величезної території, подібної за розмірами до територій деяких європей-

ських держав, було Міністерство внутрішніх справ і ГУЛАГ, що утворили Державний трест "Дальстрой" і Управління північно-східних виправно-трудових таборів.

На Колиму був спрямований потік ув'язнених, за допомогою яких виконували два завдання: перше – стати валютним цехом країни, друге – бути місцем фізичного знищення неугодних владі.

Через колимські табори пройшло близько 1 мільйона в'язнів. Близько 30 тисяч ув'язнених було розстріляно.

«Вори», щоб не потрапити на Колиму, почали роботи собі різні «мостирки» (навмисні каліцтва та інші тілесні ушкодження), сподіваючись, що їх не візьмуть на етап і залишать у зоні.

Що вони тільки не видумували! Я був свідком, як один негідник зібрав пальцями руки складки шкіри на животі й пробив їх навиліт гострим залізним шворнем. У той отвір вставив дужку невеликого замка і закрив його на ключ (звичайно ж, заховавши його подалі).

Коли в'язнів зігнали на подвір'я зони й вишикували на етап, він підняв догори свою робу, показав колодку на животі й закричав:

– Гражданін начальник! У вас ключіка не найдьотся?

Отримавши по потилиці від конвоїра, блатняк пішов у медпункт, отож на етап уже не потрапив.

Інших злодюг у ті злочасні дні зарізали саморобними ножами «законники» та «суки». Через ті їхні криваві побоїща й нам, політв'язням, діставалося від наглядачів – відбувалися постійні перевірки та обшуки.

Продукти, котрі нам належали, паразити відбирали, тому доводилося бідувати. Але етап усе-таки відбувся, і нас у товарних вагонах повезли в напрямку Іркутська понад Байкалом через систему тунелів – на Читу, аж до Хабаровська. Через річку Амур вагони перевозили поромом. І так довели нас до порту Ваніно. Там була велика пересилка, що складалася з двадцять однієї зони (двадцять другу ми потім будували).

Ваніно – селище міського типу, районний центр Ванінського району Хабаровського краю, порт на узбережжі Тихого океану. Глибоководна бухта Ваніно (названа на честь топографа І. К. Ваніна) відкрита у травні 1853 року. Освоєння бухти почалося лише в 1939 році. 21 травня 1943 року Державний комітет оборони СРСР видав постанову про будівництво залізничної лінії Комсомольськ-на-Амурі – Советська Гавань і морського порту в бухті Ваніна.

Ванінський транзитно-пересильний табір став пересадочним пунктом для етапів ув'язнених, які йшли на Колиму. На станції й у порту Ваніно відбувалося перевантаження ув'язнених із ешелонів на пароплави, які відпливали в Магадан – адміністративний центр тресту «Дальстрой». Точна кількість ув'язнених, які пройшли через порт, невідома, але в деяких джерелах стверджується, що їх було не менше 1 млн.

Після прибуття почали ми там знову будувати бараки.

Часом наша бригада заготовляла в лісі дрова під конвоєм кілометрів за п'ять від лагерь. Одного разу конвой скомандував нам: «Запевай!» – чи то для жарту, чи, може, їм було відомо, що ми, українці, гарно співаємо. А ми, змучені роботою, пленталися поволі дорогою. Нараз пісня сколихнула повітря між сопками. Якийсь сміливець заспівав повстанську. Бригада підтримала його, і ми, раптом забувши про втому, вже йшли, як військовий загін, у ногу, і йшлося нам легко з піснею. Коли наблизилися до зони, начальник конвою скомандував припинити спів, і ми замовкли. Так ми декілька разів співали в строю. Однак і в зоні не раз співали різні пісні, але там наглядачі нам забороняли. Кричали:

Колима. Короткий перепочинок
після виснажливої праці в лагері
Аляскітово

– Молчать!!! Радуетесь, что советские войска несут потері в корейской войне???

Справді, у Кореї тривала війна, навіть ходили такі чутки, що там воюють наші хлопці, котрі відділами УПА з боями пробралися з України на захід в американську зону, і разом з американцями б'ються проти червоних у Кореї. Тому в нашій зоні було створено організацію на взірець ООН, яка мала свій Провід. Провідником був Барилляк із Галичини, мене призначили організаційним референтом. Розповсюджувалися самвидавні бюлетені, якими нас інформували про життя за зоною і у світі.

Паралельно існувала власовська організація, яка мала серед своїх членів морських офіцерів.

**Коротка
довідка**

Власовська армія, або Російська визвольна армія (рос. – РОА) – антирадянське військове з'єднання, яке під час Другої світової війни воювало на боці Німеччини, зокрема проти Радянського Союзу. РОА формально була збройними силами КОНР (Комітету визволення народів Росії) під проводом генерала Власова. Де-юре вважалася однією із союзних армій, хоча фактично була підпорядкована Вермахту. Складалася переважно з добровольців із числа радянських перебіжчиків, військовополонених та колишніх членів емігрантського Білого руху Росії. Брала участь у незначних військових діях проти Червоної армії. Більшість вояків РОА здалися західним союзним військам, були інтерновані й переважно передані СРСР.

Саме в їхньому середовищі виникла основна ідея – захопити пароплав, на якому нас хотіли відправити на Колиму через протоку між Сахаліном і Японією. Захопити, вийти в нейтральні води, а тоді вже дістатися до американців чи японців. Бажання покинути осоружну каторгу було таким великим, що в це повірили й українські націоналісти. Готуючись до цього, встановив я зв'язок із жіночою зоною через землячку, колишню жительку Горохова Галю Русланович, яка також мучилася на каторзі. Ми навіть виготовили для

цієї втечі холодну зброю. Правда, примітивну. Називали її «піками». Це були гострі шворні, зроблені з будівельних скоб. Ці засоби самозахисту ми використовували й раніше, коли чергували в житловій зоні, обороняючи її від нападів кримінальників із сусідньої зони.

Одного разу декілька в'язнів спробували втекти з роботи, але через кілька днів їхні трупи були демонстративно виставлені за зоною. По дорозі з роботи нас зупинили, і начальник режиму виголосив погрозу, що, мовляв, так буде з кожним, хто надумає втікати.

Через деякий час відправили етапом на Колиму частину в'язнів. Туди потрапили й наші провідники. А наступним пароплавом збиралися відправити нас, решту, що лишилася в тій зоні. Тим часом ми ходили на роботу добудовувати 22-гу зону.

Одного разу, коли ми йшли дорогою між колючими дротами, один в'язень кинув пакунок у сусідній лагерь, і цей пакунок, перелетівши через високий частокіл, упав на краю «запретзони». Якийсь в'язень з того боку миттю кинувся, щоб забрати пакунок, але ще швидше пролунала автоматна черга з вежі. Мабуть, тому сміливцю прострелили руку. Але він другою рукою спритно захопив пакунок і побіг у бік бараків, а за ним уже полетіли автоматні черги охоронника з вежі. Частокіл не був щільний, тому ми усе це бачили.

Нам також дісталось, бо конвоїри всіх поклали на землю командою «ложись». Почали для страху стріляти над нашими тілами, допитувати, хто саме кидав пакунок у зону. Ми відмовлялися від тих звинувачень, але охоронник з вежі кричав, що пакунок летів із нашої колонії. З'явилися якісь офіцери, про щось між собою поговорили й дали команду піднятися та рушити до роботи. Ми ще довго про це говорили, аж потім уже дізналися, що в тій зоні тримають в'язнів, котрі прибули етапом із секретної військової будови, і їх збиралися відправити в якийсь спеціальний концтабір.

До нашої зони прибув етап із Воркути. Серед них вдалося мені знайти в'язня, який був у одній зоні разом із моїм братом Володимиром. Той чоловік розповів мені про бра-

та, про те, як вони там жили й важко працювали, недоїдали, терпіли такі самі кривди, як і ми – але чинили масові протести і страйки з вимогами до лагерної адміністрації, щоб та покращила становище в'язнів.

Огорожі двох сусідніх лагерів

Одного дня, коли я крадькома писав листа в жіночу зону, мене схопили наглядачі, переодягнені в одяг в'язнів. Але я перебував на верхніх нарах, і це трохи в цій несподіваній ситуації врятувало. Миттю зіжмакав написане й укинув до рота. Поки нападники борюкалися зі мною, щоб стягнути з нар, я встиг папірець проковтнути. Все-таки вони дали мені раду й почали обшукувати, а потім перетрясли нари та все навколо. Не знайшовши нічого, наглядачі повели мене на вахту й там два оперуповноважених допитували. Били і знову допитували, а коли їм волокита зі мною набридла, вкинули у яму і закрили якоюсь кришкою. В тій ямі був ще хтось живий. Той чоловік почав зі мною розмовляти. Вияснилося, що ми в ізоляторі. Ще в бараці я зрозумів, що мене «заклав» хтось із мого оточення, мабуть, той, хто непомітно стежив за мною за вказівкою лагерного начальства. Скільки я не мучив себе підозрами на когось, так і не міг здогадатися, який «стукач»* мене продав.

Незабаром нас викликали на етап. Перевіряючи всіх по формулярах, називали прізвище зі списку, а в'язень мусив говорити ім'я та по батькові, день, місяць і рік народження, домашню адресу, дату арешту і суду, та на який строк і за якою статтею засуджений. Після того каторжники зі свої-

*Стукач – донощик.

ми речами йшли за браму, а там уже чекали конвоїри, які оглядали одяг, взуття та мішки з речами, переважно шукаючи ножа або запас харчів на випадок втечі. Після обшуку всіх етапників вишикували в колону по п'ять осіб, оточили автоматниками та собаками-вівчарками й погнали на пристань, де нас чекав пароплав «Ногін». З пірса на пароплав був перекинутий трап із високими бортами, по якому кремезні червонопогонники змушували в'язнів поодиноці швидко бігти на палубу. А хто вагався, отримував міцного стусана й летів кулею на палубу, а далі, відфутболений, – у люк трюму. Далі «пасажир» швидко знаходив собі місце на багатоярусних нарах.

Так трапилося й зі мною. Коли очі звикли до темряви, я помітив, що на підлозі стоять дві бочки. Одна – «параша» з нечистотами, а інша, більша бочка, – з «баландою».

«Погрузка» швидко закінчилася й корабель, похитуючись, поплив морем. Кого мучив голод – той брав черпак і набирав у алюмінієву миску баланди та з великою жадібністю поїдав її. Але незабаром хвилі почали розхитувати пароплав то вліво, то вправо, вперед і назад. Бортова хитавиця змішалася з кільовою і відразу ж усіх нас, непризвичаєних до такого, почало страшенно

1955 р. Колима. Лагер «Аляскітовий».
Юхим Грицюк
та Андрій Криштальський

нудити. Через кілька хвилин сусід по нарах порадив мені нічого не їсти, а тільки вкинути до рота кусень черствого хліба, помалу жувати й не противитися розгойдуванню, а навпаки хитатися усім тілом у такт розгойдуванню корабля.

Я послухався того доброго чоловіка (він, як виявилось, мав за плечима чимало літ ув'язнення в радянських концлагерях – і не менший досвід виживання в різних умовах), і це справді врятувало мене від тієї нестерпної морської хвороби.

Незабаром підлога трюму стала мокрою та слизькою від блювоти, сечі та всіляких нечистот. Поширився сморід, від якого забивало подих, на всіх нас це справляло надзвичайно гнітюче враження. Так мучилися довго. Та ось припливли на місце призначення. Виходили з трюмів зарослими, смердючими, не впізнавали один одного. Очі засліплювала сніжно-біла поверхня замерзлого Охотського моря.

«Вивантажилися», не допливши до пристані, з теплих трюмів – одразу на великий мороз та крижаний вітер, і зразу – «шагом марш» пішки до Магаданської пересилки, де пройшли карантин. У Магадані нам стало відомо, що деяких в'язнів із минулого етапу морем арештували та відправили в Магаданську тюрму. Я своїм близьким друзям сказав, щоб усі були обережні: ані слова про організацію, про арешт наших друзів, щоб «сексоти» не могли довідатися, хто з нас входить до підпільної організації. В'язні з останнього етапу з тієї пересилки потрапили хто куди, я ж залишився в Магадані. Інші були вивезені в концентраційні лагери по всій Колімі.

Бригаду, в яку я був зарахований, водили під конвоем на будівництво мурованих двоповерхових будинків. Це була зима 1949–1950 років. Нам, західноукраїнцям, практика будувати житло взимку була взагалі незрозумілою, це був справжній абсурд. Оскільки я займався малярними роботами, то за рознарядкою потрапив у бригаду, що займалася оформленням кімнат уже споруджених будинків. Робота була добра тим, що не доводилося бути на морозі, але так тривало недовго. Довелося ходити на роботу на один будівельний майданчик, де зводили зі шлакоблоків якийсь ан-

гар. Там сталася чи то диверсія, чи випадковий завал мурованого причілка. І трапилося це лихо після того, як ми здали реманент в інструменталку та під команду конвоїрів «виході строїться» вже були на виході з робочої зони. Сильний гуркіт змусив нас повернутися назад – і ми побачили, як шлакоблоки летіли зверху на купу під ангаром. Конвой не дав нам довго дивитися туди, скомандував вирушати «шагом марш» у житлову зону. Правду кажучи, ми не дуже й переймалися тим, що завалилося збудоване нами, бо уже добре знали приказку наших катів: «Нам не потрібен ваш труд. Нам потрібна ваша мука». А ми подумки відповідали мучителям: «Краще каші не доклади, лишень на роботу не веди».

Життя в тих умовах було жорстким. Тим, хто перевищував норму виробітку, давали більше каші та хліба. А в'язні, котрі не хотіли завзято працювати, часто потрапляли на ніч в ізолятор – такою була розплата.

На тому будівництві я знову побачив іноземців. Після перемоги советів над Японією в 1945 році було взято в полон велику Квантунську армію. Багато з тих вояків працювали на будівництві в Магадані. Зустрічалися нам вони і в інших лагерьях, де японці у своїх одностроях ходили на роботи під командою їхніх офіцерів, котрі на поясі носили кобури з пістолами.

Забігаючи наперед, скажу, що уже на волі, кільканадцятьма роками пізніше, я почув від когось із побратимів по каторзі дивовижну історію про тих полонених японців. Якимось лагерною адміністрацією почала відверто знущатися над загоном квантунців, не постачаючи в зону продуктів харчування. Колишні японські вояки важко мучилися від голоду, а їхній офіцер щодня ходив оголошувати скаргу про недоїдання його підопічних. Коли ж побачив, що ніхто не збирається звертати на це увагу, в присутності когось із лагерного начальства вишикував свій загін на краю прірви і по-японськи скомандував:

– Кроком руш!

Перша шеренга мовчки кинулася в безодню. Офіцер підняв руку – і наступна шеренга стала на краю.

– Кроком руш!

Не зронивши ні слова, кільканадцять японців у ту ж мить кинулися вслід за своїми попередниками, зустрівши смерть.

До глибини душі вражений начальник перелякано вигукнув:

– Досить! Досить! Завтра привезуть продукти!

Ось так представники гордого народу каралися в радянських концлагерях.

**Коротка
довідка**

Квантунська армія – найпотужніше угруповання сухопутних військ Японії у Другій світовій війні 1939–1945 рр. Зосереджена в Маньчжурії і Кореї, була розгромлена радянськими збройними силами на початку вересня 1945 р.

Згідно з підсумковим донесенням головнокомандувача радянських військ на Далекому Сході, маршала О. М. Василевського, станом на 1 вересня 1945 р. було взято в полон 573 984 солдати й офіцери японської армії, у тому числі 110 генералів.

Коли потепліло, я потрапив на етап, який рушив із Магадана в Бутугичаг Усть-Омчужського району, недалеко від якого були лагерні пункти Коцуган, Дизельна, Центральний, Сопка, жіночий табір Вакханка. Нарядчиком там був поляк Казимир (прізвища не пам'ятаю), колишній командир польського повстанського відділу під час німецької окупації. В лагері він відзначався своєю жорстокістю до в'язнів. Через рік-другий мені стало відомо, що його зарізали сміливці за ті кривди, які він чинив своїм підлеглим.

Найбільше мені запам'яталося, як я там працював художником-декоратором при художній бригаді. Малював декорації, всіляку бутафوریю, за допомогою трафарета фарбами розмальовував «вишиті» сорочки, пульти для оркестру, яким керував аранжувальник Удо Меснер. В оркестрі грали баяніст Сергій Зінов'єв, тромбоніст Витвицький. Художником у зоні був Борис Кульчицький, родом із села Печихвостів Горохівського району. Я його пам'ятаю ще з торговельної школи, був сином священика, старшим від мене на два роки.

Розмальовував він різні стенди й писав лозунги пропагандистського характеру, наприклад: «Сьогодні працєю краще, ніж вчора, а завтра ще краще, ніж сьогодні». Нам ті лозунги, звичайно ж, не давали ніякого натхнення. В лагері був популярнішим інший лозунг: «Хрен тому отнине і довека, хто хочет тюрмой ісправіть человека».

Советські концентраційні лагери були нібито призначені для перевиховування нас із націоналістів у «нових радянських людей». Для цього навіть створили спеціальні КВЧ (культурно-виховні частини). Офіцери тієї частини, особливо перед великими державними святами, після роботи перевиховували нас своїми лекціями, кінофільмами, концертами... Але тяжка робота й погане харчування багатьох зводило на той світ, і вдома навіть не знали, де той в'язень подівся, та й ми часом не помічали, що хтось потрапив у медпункт, а звідти в центральну лікарню, а далі – на той світ, як мовиться.

Коли я малював за кулісами, до мене приходив Йонас Буджис, сам із Прибалтики, вже старший чоловік, бувалий зек. Трохи насторожувала ця його дружба, я до нього не мав симпатії, та Буджиса це не тривожило, він до мене ставився приязно. Я знав, що чекісти можуть стежити й підсилати до мене різних сексотів, аби щось вивідати. Навіть у присутності одного мого вірного друга застеріг Буджиса: якщо він настукає оперуповноваженому і мене завдяки цьому

доносу почнуть тягати на слідство, то його за мене скарають мої друзі. А Йонасові хоч би що – іще з більшою настирливістю відвідував мене.

Одного разу навіть гадав мені по руці: стверджу-

В «культурно-воспитательной части»

вав, що я в неволі сидітиму недовго, а коли звільнюся, то матиму двох жінок.

– У нас не прийнято мати двох жінок, – жартував я, а він мені пояснював, що так показують лінії на моїй долоні, що буде в мене двоє дітей, а одне помре.

Я не вірив Буджісові та його гаданням. Незабаром мене арештували, кинули в Магаданську тюрму, засудили ще на 25 років, – то я навіть сміявся з тих гадань. Але от диво дивне: коли тепер аналізую своє життя, то бачу, що його передбачення справдилися повністю. Шкодую лишень, що запам'ятав не все, про що говорив мені той дивний чоловік.

Доля склалася так, що в 1952 році, отримавши другий строк, етапами об'їхав такі табори, як «Холодний», «Ювілейний», «Неру», «Аляскітовий», імені Матросова, імені Белова, і знов потрапив у Бутугичаг, правда, вже в порожній табір, звідки через декілька днів мене звільнили. Це був початок 1956 року. І тоді я згадав добрим словом Йонаса Буджіса.

Після арешту в Магаданській тюрмі слідчі офіцери допитували мене про організацію, яка була заснована в порту Ваніно на «пересилці». Вони знали, що я був організаційним референтом нашої підпільної сітки, й вимагали назвати прізвища або псевда моїх друзів по організації. Домагалися, щоб я видав імена тих, хто нами керував у зоні, й тих, хто був вільний і перебував поза колючими дротами, але мав зв'язок із нами, в'язнями. Я відкидав усі їхні звинувачення, вперто не зізнавався в причетності до організації. Мовляв, мені нічого не відомо про підпільну організацію, про те, що ми планували захопити пароплав, знищити конвой і вийти у нейтральні води з метою дістатися до узбережжя Америки чи Японії. Слідство затягнулося до ста днів перебування в одиночній камері. Мене вразила цинга, зуби хиталися, мов гумові. Десна гнили, і я спльовував згустки крові разом зі шматочками темно-червоної плоті. Хліб жувати вже не міг, і всі пайки купую лежали на нарах, засохлі до стану сухарів. Лікаря в камеру не приводили, хоч я не раз цього вимагав.

Пригадую, одного дня наглядач упустив до мене в камеру

«вора», який привітався, здивовано поглянув на ті сухарі й сказав:

– Так багато хліба! Чому ти його не з’їдаєш?

Я розповів тому чоловікові, ким є, за що мене сюди запроторили, сказав, що маю цингу, а лікаря сюди не допускають, думають, що так я швидше зізнаюся у своїй причетності до втечі. Після цього додав:

– Якщо ти голодний – бери і їж. З’їдай усе, не соромся.

«Вор» жадібно ковтав сухарі й щось похапцем вистукував азбукою Морзе по трубах.

Коли він закінчив свою «морзянку», почувся неабиякий гамір у коридорах, гуркіт по дверях, уся тюрма затряслася. З усіх усюд почали лунати відчайдушні крики в’язнів:

– Лікаря в тринадцяту камеру! Лікаря!!! Негайно!!!

Я здивувався й тут же все зрозумів. Адже ж я сидів якраз у тринадцятій!

Сильно верещали наглядачі, їхня кількість ніби зросла, бо було чути тупотіння чобітьми по коридору. Через деякий час двері в камері відчинилися, і до нас зайшов лікар у білому халаті. Почувши, що мені потрібно, переконався, що я таки дуже хворію на цингу. Оглянув мене й сказав, що зараз він принесе ліки й буде навідуватися до мене часто. Метушня в коридорі припинилася, в’язні в тюрмі замовкли.

Лікар і справді приніс мені протицинготну мазь, яку я мав утирати для скріплення зубів. Через день «вора» забрали в іншу камеру, а я потихеньку почав виліковуватися. Тоді мої слідчі пообіцяли провести очну ставку з моїми знайомими, які, за їхніми словами, підтвердять мою причетність до організації втечі. Я вперто стояв на своєму, не зізнався, і незабаром на слідстві мені справді зробили очну ставку.

У кабінет слідчого ввели відразу двох свідків – Олександра Дейнеку, родом із м. Голоб, що на Волині, й Анатолія Казимирова, також волинянина. Вони один поперед одного почали мене просити, щоб я не мучив себе, що слідчі все досконало знають про нас, щоб я своїм зізнанням закінчив той нестерпний судовий процес, бо інакше ми тут у тюрмі й пропадемо. Я й надалі не зізнався й не називав себе винним,

наголошував, що до жодної організації не належав, а тільки знав Дейнеку та Казимирова в обличчя, бо разом із ними був у Ваніно на пересилці. Одначе тих двох свідків слідству було достатньо, і суд невдовзі засудив мене на 25 років позбавлення волі, починаючи з 1952 року. В моєму формулярі до статей 541(а) та 54-11 дописали статті 54-8 та 54-10.

О Господи! Виходило, що на волю я вийду аж у 1977 році!

З тюрми, де я перебував упродовж ста днів, мене «воронком» перевезли в концлагер «Холодний». У зону, однак, не впустили, а запроторили до БУРу (барак посиленого режиму). І там же я відразу отримав передачу із житлової зони. Посильному зізнався, що мене привезли з Магаданської тюрми з новою судимістю на 25 років, і тому не знаю, чи мене впустять у зону, чи повезуть далі. Я був голодний, тому з апетитом з'їв ті харчі, які мені передали, а цигарки віддав у камери, що були навпроти моєї (нас розділяв коридор із заґратованими перегородками). З нар я відірвав довгу дошку, на кінці якої закріпив пачку з цигарками і, просунувши між залізними ґратами, передав сусідам по БУРу.

Через декілька днів мене завели в зону й зарахували в один із бараків. У «каптьорці» отримав черевики, спецівку, тілогрійку, матрац, ковдру, простирadlo і подушку. Це все заніс у барак на своє місце. Звідти повели в санчастину, де мене мали оглянути. Оглядали двоє лікарів-жінок. На їхнє запитання: «На що скаржитесь?», я відповів, що ні на що, лишень на прокурора, але оскільки мене довго тримали в тюрмі, то не завадило б трохи відпочити, бо одиночна камера мене вимучила.

Не знаю, чи лікарі допомогли, чи нарядчик із начальником табору самі так вирішили, бо в мене запитали, яку я маю спеціальність. Відповів, що художник. Зрештою, так було записано в моєму формулярі, тому, очевидно, мене й відправили в бібліотеку, де я отримав завдання намалювати портрети російських письменників-класиків, аби їх повісити в рамочках на стінах тієї лагерної книгозбірні.

Робота була неважка, оскільки я любив книги й усе, що з

ними пов'язано. З нею впорався, малювати портрети письменників було приємно, це відволікало від думок про новий термін ув'язнення. Але так тривало недовго, бо одного разу мені оголосили, щоб збирався зі своїми речами на етап. Коли з'явився на вахту, виявилось, що, крім мене, не було нікого з в'язнів. Це мене здивувало. Незабаром покликали на вахту, наглядачі мене обшукали, після чого вивели за зону, а там уже чекав конвоїр, який скомандував іти не дорогою, а стежкою, що вела навколо сопки в бік «Ювілейного».

Я спочатку не хотів рушати, боявся, щоб мене не вбив конвоїр, мотивуючи, ніби я втікаю, і він змушений по мені стріляти. Так не раз було в лагерьх, коли кати хотіли розстріляти когось із засуджених і шукали для цього причину. Але конвоїр так душевно мене просив, щоб я не панікував, а йшов до «Ювілейного», що, мовляв, немає тут ніякої підступності. І я пішов, шкодуючи за «Холодним», бо там уже мав хороших друзів-земляків – таких, як Іван Гайовий із Печихвостів, Микола Пастушок із Бужан, Боришкевич із

Колима. Лагер Белова.
Святкування Різдва Христового в лагерному бараці

міста Дубна та інші земляки, імена яких уже, на жаль, забулися.

Йшли ми недовго. Невдовзі дісталися до концлагеря «Ювілейного» і конвоїр здав мене на вахту, а звідти нарядчик повів у барак, де мені дали місце на нарах. Через кілька годин з'явилися з роботи в'язні й почали мене розпитувати, звідки я взявся, чи не є земляком комусь із них.

Знайшовся й земляк – Петро Баламут із села Матова. Працював у шахті бурильником, тому й мене хотів забрати в шахту, але я категорично відмовився від цієї важкої роботи, бо з моїм 25-літнім терміном ув'язнення не хотілося передчасно зводити себе в могилу. Мав уже досвід, знав, що отримати в шахті силікоз (силікоз (від лат. *silex*) – захворювання, викликане тривалим вдиханням пилу, який містить вільний діоксид силіцію) було легко, а от вилікуватися – майже неможливо. Не раз доводилося бачити каторжан, які назавжди втратили здоров'я на тих роботах.

Бригадир Баламут направив мене на зарядку акумуляторів, щоб я навчився цієї роботи. Це було неважко, ми перебували на поверхні, в цеху, мені дісталась, як говорили шахтарі, «блатная работьонка». Петро Баламут кілька разів брав мене із собою в шахту, щоб я хоч мав якесь уявлення про добування руди, з якої потім на збагачувальній фабриці відмивали золото. Довелося й на тій фабриці деякий час працювати. Спостерігав увесь процес добування золота з руди, але в основному на «Ювілейному» я працював у бібліотеці, видавав і приймав книжки від в'язнів, переплітав, клеїв і обрізав старі, потріпані книжки. Навіть намалював начальнику табору копію картини «Опять двойка» художника Федора Решетнікова.

Одного разу, коли я зробив уже половину роботи, зайшов до бібліотеки начальник. Був дуже сумним. Я це відразу помітив і обережно спитав його, що могло статися, чому він такий невеселий, а той і каже:

– Вся страна в трауре – Сталін умер!

Але мене та звістка не засмутила, а навпаки, я ледве стримувався, щоб не закричати з радості: нарешті не стало ката

народів, кривавого тирана, нелюда, на совісті якого – стільки невинних жертв! Адже це був ворог номер один для усіх нас – українських націоналістів. Відразу ж подумав, що незабаром можуть бути зміни на краще.

Після відходу начальника я так само пішов із бібліотеки на подвір'я. А там знайомі хлопці питають, чому то начальник так швидко пішов до вахти? Я їм – новину! Хлопці з радості побігли по бараках. Увечері після роботи в бібліотеці було багато знайомих, бригадирів, попивали міцний чай, як тоді говорили, – «чифірили», тобто пили «чифір», закушуючи лишень шматком оселедця, п'яніли, отримавши заряд настрою від міцного чаю. Мені було приємно, що в бібліотеці збирається чимало «видатних» табірних читачів, бригадирів, тут ми мали можливість обмінюватися інформацією після роботи. Я малював, тому в мене була можливість розжитися чаю, солоної риби, оселедців, про те знали знайомі й сходилися, як на вечорниці.

Поряд із бібліотекою, за стіною, днювальним у сусідній секції барака був Андрій Макарчик, родом із Полісся, мій хороший друг. Коли мені треба було щось намалювати (переважно, «килимки»), то я це робив уночі після перевірки, а Макарчик замикав бібліотеку, накидаючи на двері колодку. Я затемнював вікно й малював цілу ніч, спати не хотілося, випитий чифір не давав заснути.

Так проминуло коротке літо, й одного дня нам зненацька дали знати, щоб готувалися зі своїми речами на етап. Усіх перевірили по формулярах, вигнали за ворота, погнали дорогою між сопки, а там повернули ліворуч із дороги в розпадок й почали обшукувати та давати кожному теплий одяг: ватяні штани, бушлат, шапку-вушанку і валянки. В цей час ми спостерігали, як дорогою в бік нашого концлагеря мчать вантажні машини з новим етапом. Згодом стало відомо, що це були в'язні з Норильська, яких розвозили звідти після повстання в'язнів у різні закутки ГУЛАГу. Через годину ті ж машини, якими завезли норильчан у «Ювілейний», повезли нас на північ, де чекала люта зима.

Дорога поміж сопками то звивалася між проваллями й

прямовисними скелями, то виходила на рівнину. Доїхавши до Сусумана й потім до Аркагали, ми зупинилися: там вдалося побачитися з багатьма знайомими хлопцями, які ще в порту Ваніно були зі мною на пересилці в одній організації. Я їм повідомив, що мене в Магаданській тюрмі продали на очній ставці, Дейнека і Казимиров. Та незабаром конвоїри залагодили свої справи й скомандували водіям вирушати далі до Усть-Нери.

Зупинилися ми у відкритій місцевості, де було багато сухих дерев, тут, очевидно, колись розгулялася велика пожежа. Ми по команді позлазили з машин, розклали вогнища, грілися, їли сухий пайок. Конвоїри також грілися біля своїх багать, які ми для них порозпалювали. Був сильний мороз, такий, що як плюнути, – то слина відразу замерзала, соплі під носами миттю перетворювалися в льодяні бурульки. Хліб, виданий на дорогу, ми тримали за пазухами ближче до тіла. Обличчя зав'язували рушниками, щоб не дихати холодним повітрям, та ще й під час швидкої їзди. Трохи перекусивши, попивши теплої води, ми знову посідали у кузови вантажівок, попритискалися один до одного й рушили далі до місця призначення – в концлагер «Аляскітовий». Там у копальнях такі ж в'язні, як і ми, добували вольфраміву руду. Наш етап замкнули в один барак, виділений нам під

Бутугичаг.
Усередині лагерного бараку

карантин. Під вікна почали приходити в'язні, які цікавилися, звідки нас привезли, хто ми такі й чи є серед нас їхні земляки.

Один хлопець, почувши, що я з міста Горохова Волинської області, сказав, що зараз приведе мені земляка. І справді, під вікно прийшов чоловік. Я довідався, що він із села Скобели, звати його Володимир Самійло. Розповів, що вже не працює в забої бурильником, де дістав силікоз, а тепер він днювальний у бараці. Я розповів про себе. На волі ми з ним не були знайомими, Володимир був на кілька літ старшим від мене, але братів моїх знав. Невдовзі він приніс мені кусень хліба, трішки вівсяної каші. Іншим хлопцям також почали приносити їжу, щоправда, бідненьку, але ми з дороги були голодними, тому потрібно була добра підтримка.

Після карантину всіх розподілили по бригадах. Я потрапив у бригаду Василя Луцика, яка розміщувалася в бараці з протилежної сторони тієї секції, в якій днювальним був Самійло. Луцик виявився інтелігентним чоловіком, родом зі Львова, родина його перебувала на висилці в Анжеро-Судженську, недалеко від міста Прокоп'євська Кемеровської області, в якому відбували висилку й мої батьки. Хоч бригада наша була шахтарською, мені пощастило: працював у дворі шахти художником-оформлювачем. Малював різні розпорядки, таблички, графіки, плакати, вказівники, виконував інші малярські роботи.

Найгірше нам докучали перевірки, «шмони», підйоми, переклички, здавання верхнього одягу в прожарку... Часом відразу звідти на вахту доводилося бігти притьмом, бо бригада вже виходила за браму на роботу. Там нас перераховували конвоїри й вели далі з лайкою та брутальними криками. А собаки ще голосніше гавкали на нас, ніж варта.

В обідню пору привозили нам їсти. Тут уже нас не треба було підганяти, кожен був голодним і знав, що останньому може й не вистачити. Пообідавши, голодний в'язень тільки й чекав, щоб робочий день закінчився, щоб скоріше прийти в житлову зону, повечеряти невеликою порцією вівсяної каші та чаю й відпочити на нарах. Справжнім щастям

було отримати листа від батьків чи від сусідів із Горохова, або від брата Володимира з Воркути. Але це траплялося рідко.

Часом нам у їдальні показували кінофільм або читали лекцію на виховну патріотично-комуністичну тематику. Бувало, в'язні як почнуть лекторів задавати запитання, то вже й незрозуміло, хто кого виховує: він нас чи ми його.

Спав я на нарах поряд із Василем Луциком, навіть їли з однієї миски. Потоваришували. Я йому на пам'ять намалював килимка.

Був 1954-й рік. В'язні під впливом повстань у Воркуті, Норильську та Казахстані почали організовувати в нас в «Аляскітовому» страйк. Не хотіли виходити на роботу, навіть дійшло до того, що зі сторожових веж конвоїри почали стріляти по площі житлової зони, аби в'язні не збиралися у великий натовп. Одного дня дізналися, що до нас прибув етап зеків. Приглядалися до них. Я впізнав серед них Миколу Дзедземію, «блатного вора» з Тайшетських лагерів, із ДОКУ. Як виявилось, то був етап «побутовиків». Наступного дня мене разом з іншими викликали на етап. Ті, що залишилися, розпитували про Дзедземію, і я їм розповів, що то паразит і душогуб, який заслужив на кару.

Етапом усі ми потрапили на пересилку в Усть-Неру. Там трохи були без роботи, поки не потрапили на етап – того разу в концлагер копальні золота імені Матросова.

Там, на тій копальні, доля звела мене із сином моєї мачухи Федьком Рибачуком, родом із села Качина Камінь-Каширського району. Його мати була заслана на спецпоселення в Прокоп'євськ (де були й мої батьки), і, коли в 1953 році моя мама померла від апендициту, батько одружився з Ольгою Рибачук, матір'ю Федька. Він, як і я, був ув'язнений, працював у санітарній частині чи то «вишибалою»*, чи санітаром. Коли нас впускали в зону по списку й формуляру, він, почувши моє прізвище, підійшов і привітався:

– Здоров, брате Андрію, я – Федько Рибачук!

*Вишибала – охоронець (жарг.).

Про нього я уже знав від батька, у листі до мене він про все написав. Друзі говорили до мене, жартуючи:

– О, дивися, твій «медбрат» іде!

Від Федька я дізнався, що він колись сидів разом з Іваном Стопачинським (у 1943-му Іван був членом боївки, якою керував мій брат Петро) в концлагері ім. Горького. Звідти Стопачинський пробував утікати, але був убитий конвоїром.

На руднику ім. Матросова я довго не затримався, бо після нашої з Федьком бійки з наглядачами (не було сил мовчки терпіти їхньої наруги) мене посадили в карцер, де я побув декілька днів. А потім був відправлений із групою в'язнів у сусідній концлагер ім. Белова.

Там познайомився з Остапом Біликом і Славком Теслею (обидва були родом зі Львова), Іваном Гоєм із Сокальщини та Василем Кривицьким із села Миркова Горохівського району. Василь кравцював, навіть пошив мені теплу куртку, підшиту овечими шкірами з таким же коміром. Збереглися й донині фотографії, що їх зробив Іван з мене та моїх друзів. Адже я там певний час був художником-оформлювачем у житловій зоні, перебував у майстерні, куди приходили Остап Білик та інші друзі. Там Остап малював портрет Славної сестри Надії, а я – портрет Остапової дівчини, портрети-листівки друзям, які вони посиляли своїм рідним додому.

Також я намалював у ті дні портрет Лесі Українки, навіть фото збереглося. Не знаю, чому саме її, може, тому, що мені подобався лицарський дух і настрій віршів цієї геніальної поетеси. Взагалі-то й мене, і моїх колег по нещастю постійно тягло до всього українського, ми намагалися десь роздобути, наприклад, вирізку з портретом Тараса Шевченка чи ще якогось

Колима. Лагер Белова.
З намальованим власноруч
портретом Лесі Українки

українського генія. Не знаю, може, це нас підтримувало там, у неволі.

Остап читав мені й друзям вірші Івана Гнатюка, який побував у «Холодному», «Аляскітовому» й у лагері ім. Бело-ва. Зараз не можу докладно пригадати, у якому з лагерів я працював на збагачувальній фабриці, але добре пам'ятаю, що доводилося стояти на транспортерній стрічці й пильнувати, щоб нею золотоносне каміння не поступало з бункера в дробильний цех, або слідкувати за промивкою золота на решетах. Іван Гнатюк (наша з ним перша й остання зустріч відбулася вже в 90-х) потім розповідав мені, що в «Холодному» на такій фабриці працював Володимир Романюк, у майбутньому – наш православний патріарх. Може, ми відбували каторгу поряд?

Пригадую, що доводилося бути й на верхньому лагері ім. Матросова, звідки руда підвісною дорогою надходила понад розпадком на протилежний бік – до збагачувальної фабрики.

Хотілося б мовити кілька слів про те, що багатьом каторжникам у немилосердних лагерних умовах уривалося терпіння й вони пробували якось рятуватися. Відбування покарань у концентраційних лагерьх ГУЛАГу не проходило без спроб утеч, які, незважаючи на смертельну небезпеку, здійснювали в'язні. У 1947 році, під час руху зі Львова до Сибіру, наш ешелон ненадовго зупинявся, бо хтось із в'язнів, підірвавши підлогу у вагоні, здійснив утечу.

Другий випадок трапився під час пішого етапу, коли нас гнали з Тайшетської пересилки до місця призначення в глибині тайги. Кілька хлопців несподівано кинулися в тайгу, і тут же конвоїри нас усіх поклали на землю. Здійнявся гавкіт собак, стрілянина. Довго ми лежали на лісовій дорозі, чекаючи на результат погоні краснопогонників, які побігли в тайгу слідом за втікачами. Зразу було чути постріли й гавкіт собаки, а згодом все затихло. Через годину-другу конвоїри повернулися ні з чим, пролунала команда «підйом», ми піднялися із землі, вишикувалися у колону по п'ять чоловік і рушили далі.

Пригадую, 1947 року працював я на ДОКу в Озерлазі. Одного разу вночі здійнялася тривога, погасли вогні у робочій зоні. Втікачі зуміли накинути дріт на електропровід, через який освітлювалося все навколо. І тут же почули постріли вартових у темряві, різні команди охорони. Хтось утік із табору, втім про результат цієї втечі ми так і не дізналися.

Будучи на пересилці у Ваніно, ми бачили вбитих утікачів, було їх, нещасних, п'ятеро чи шестеро, – усі закривавлені, покладені на землю вгору обличчями. Кати пояснювали нам, зекам, що так буде всім, хто надумає утікати. Трупів не ховали декілька днів, щоб їх страшний вигляд застерігав нас від спроб утікати з-під варти.

Вдало відбулося повстання в'язнів табору ім. Горького, проте закінчилося воно великою поразкою від регулярних військ, надісланих із Магадану, які зуміли оточити повсталих в'язнів і в перестрілці повбивати втікачів, а живих засудили заново. В тому ж таборі, як я вже згадував, пробував утікати й був убитий наш земляк Іван Стопачинський, який у 1942–1945 роках перебував у Службі безпеки УПА.

НА ВОЛЮ!

На початку 1956 року я етапом був направлений в Бутугицаг, у ту зону, звідки мене в 1952-му забрали в Магаданську тюрму.

Коли нас привели в зону, то виявилось, що вона порожня, в бараках нікого немає. В'язням дозволили самим займати собі місця. Я, Остап Білик, Славко Тесля та ще один наш товариш (уже не пам'ятаю його прізвища) знайшли собі секцію (чотири залізних ліжка), у якій і поселилися. Були на них рами не на пружинах, а на переплетеній гумовій основі. Наверх ми поклали ватяні матраци, подушки, простирадла і коци. Та щойно ми полягали на тих розкішних ліжках, як із коридору почули голос хлопця, котрий розшукував мене. Остап зірвався з ліжка, виглянув за двері й запитав:

– Навіщо він тобі?

– З вахти була йому команда збиратися з речами.

Остап відразу побіг до вахти й дізнався, що на мене чекає машина, що я звільнений і маю вирушати в Усть-Омчуг отримувати паспорт, а також гроші на дорогу додому.

Серце, здавалося, розірветься від радості. Адже строк після другої судимості в мене мав би закінчуватися в 1977 році, чекати було ще дуже-дуже довго, а тут ось так раптово випускають на волю. Навіть не вірилося: як таке може бути?

Остап відразу дав мені свій костюм, якого зумів приберегти від стороннього ока. Не хотілося брати, але такою була воля друзів, нічого не вдієш. Хоч я тому був радий, не виходити ж до людей у зеківському одязі. Вірші й листи (друзі попросили мене винести з лагерьня невідільницькі твори поета Івана Гнатюка та листи в'язнів їхнім родичам) я поклав між подвійне фанерне дно в етюднику, насипавши зверху пензлів та тюбиків із фарбами, а в торбу поклав білизну, рушника, сорочку-вишиванку (вишиту мені в одному з лагерьнів дівчаатами-в'язнями) і почав прощатися з друзями, які з до-

брою заздрістю дивилися мені в очі.

З вахти прибіг до мене розлючений наглядач і закричав, щоб я мерщій ішов, бо на мене чекає воронок із людьми, що там замерзають. На вахті перевірили мене по формуляру, поспішаючи, навіть не обшукали. Відчинили двері ззаду «летучки», де місця для мене не було, якось запхнули туди, притиснувши дверима, й автомашина рушила вперед.

Я сидів і з жахом думав про те, що якби на тій вахті перетрусили мій етюдник із подвійним дном, то... Що там говорити, якби знайшли, – був би я сидів аж до 1977 року. А може й довше, бо присудили б ще один термін. Але й друзям відмовити не міг: невідомий мені поет Іван Гнатюк ще мучився в неволі, так само Остап, Славко, сотні інших борців проти режиму, яких чекали вдома. Та вісточка, винесена на свободу, могла додати їм сил і віри.

По дорозі я довідався від присутніх, що ця машина, їдучи по трасі, по дорозі забирала з кожного табору тих, кому ось так, як мені, випала воля.

Це був період, коли багатьом поталанило вийти з концлагерів, будучи комісованими або «по жалобах». Помер кривавий тиран, і людей потрохи випускали. До нашого лагерьця та комісія ще не дійшла, але мені зачитали з папірця, що моя друга судимість «поглощена» першою, а оскільки в мене було трохи заліків за важку працю, і я вже відсидів дев'ять з половиною років, то мій термін покарання вичерпався. Тому, виявляється, мене й звільнили. До сих пір не знаю, хто розглядав мою справу. Чи та комісія, що діяла після відомого наказу Хрущова під час так званої «відлиги», чи ще якась інстанція. Адже ми, в'язні, час від часу писали

1956 р.

Після звільнення

Колима. Йосип Лизун, Андрій Криштальський,
та Борис Кульчицький після звільнення

різні скарги, хоч розуміли, що надіятися на помилювання ворогів не варто.

Автомашина везла нас далі, а я сильно змерз у ноги, бо в тій буді було тісно. Коли врешті приїхали в Усть-Омчуг, то нам було наказано рушити в зону, що виднілася на вершині сопки. Я почав швидко йти, щоб зігрітися. Пройшовши 300-400 метрів, опинився відразу перед двома лагерьми.

Якийсь безконвойний мені порадив, щоб я не йшов у зону справа, бо там «блатні» здеруть з мене останні штани. А до лівої не пускає вахтер. Я запитав у безконвойного, де тут може бути якесь начальство, й він показав на вхід поруч із дверима вахтера. Я сміливо увійшов туди й побачив групу офіцерів, які за довгим столом вели якусь нараду. Мій візит їх дуже здивував, присутні поглянули на мене з презирством.

– Чево тебе надо? – запитав котрийсь із них.

Я пояснив ситуацію й сказав, що не буду заходити в ту зону, де зараз знаходяться «блатні», які мене можуть «об-

лапошити» до нитки. І тут же почув команду впустити мене туди, куди я хочу. Подякувавши, повернувся й вийшов із тієї кімнати, а за мною рушив якийсь лейтенант, провів мене через вахту в зону і сказав, щоб я наступного дня пішов у місто й сфотографувався на паспорт, який мені незабаром видадуть.

Наступного дня знайшов поштове відділення, звідки відправив телеграму до батька в Прокоп'євськ (про те, що мене другий раз судили на 25 років, йому не було відомо). У телеграмі я повідомив, що мені видадуть паспорт і незабаром я до нього приїду.

Отримавши документ, вийшов на трасу, що вела в бік Магадана, і попросив водія попутної машини довести мене до обласного центру. В кабіні ми розговорилися, особливо він, розповідаючи дивні пригоди, що траплялися з людьми на тій колимській трасі. Виявляється, було небезпечно сідати до незнайомого водія в кабінку, бо інколи пасажира обкрадали, а навіть і вбивали, якщо той чинив спротив. У тих місцях, де дорога проходила засніженою територією (з обох боків сніг сягав вище кабінки), траплялися випадки, коли рейд у заметіль для тих нещасних закінчувався трагічно. Хто був готовий до такої біди, той виживав, а хто – ні, той помирав у машині, закиданій снігом, не дочекавшись, поки його звільнять рятувальні бригади. Такою була сувора правда життя в тій місцевості.

Мені пощастило доїхати до Магадана без пригод. Там я зустрівся з деякими знайомими. Художник москвич Борис Нестеренко був уже вільним і працював у художній майстерні. Радив мені не їхати додому, а лишитися в Магадані, заробити грошей і уже потім повертатися в Україну.

Знайомі розповідали, що засуджених не прописують в рідних областях. Коли мене спитали, куди хочу їхати, відповів, що поїду в Прокоп'євськ Кемеровської області, й мені видали квиток на поїзд із Хабаровська до Прокоп'євська. Виписали також довідку, що я звільнений з-під варти, а в касі отримав тридцять рублів на дорогу.

У Магадані тоді ж зустрів Марію Фурманюк, родом із Хо-

лонева, Галину Русланович, батьки якої разом із моїми були вивезені в Прокоп'євськ, і ще кількох знайомих, із якими доводилося бути за колючим дротом. Усі чекали навігації, щоб кораблем відпливти з Магадана в Хабаровський край і звідти поїздом поїхати додому.

Дуже не хотілося подорожувати кораблем (був уже гіркий досвід), і я вирішив спробувати літаком. Коли ж приїхав на аеродром, то був заскочений тим, що звільненим в'язням не дають можливості виїхати, а продають квитки тільки вільнонайманим.

Тоді ми, колишні в'язні, яких уже назбиралося на аеродромі чимало, вирішили влаштувати лежачий страйк. Збунтувалися й посідали та полягали навколо будинку адміністрації аеропорту. Особливо навпроти парадних дверей – так, що пілоти не могли пройти всередину приміщення. Спочатку начальство не звертало на нас уваги, але згодом вони вже не могли спокійно спостерігати й звернулися до нас, страйкарів, щоб ми відібрали трьох осіб для переговорів. Так і зробили. Вибрали двох старших мужчин і одного молодшого, тобто мене.

Ми троє піднялися на другий поверх до начальника й мали з ним довгу розмову, яка закінчилася домовленістю, що кожен третій маршрутний рейс будуть відпускати для колишніх в'язнів, аби вони могли відлетіти на материк. Зразу можна було нашим тринадцятьом охочим відлетіти з аеродрому. Керівник нашої делегації запропонував мені летіти тим першим рейсом. Я був дуже радий, бо бачив, що незабаром можуть аеродром закрити у зв'язку із сильним таненням снігу на злітній смузі. Тоді вперше летів у літаку.

З Магадана ми летіли в місто Охотськ. Там пересіли в інший літак, яким рушили до Хабаровська. Через ілюмінатори було видно, як на полях триває оранка, можна було побачити навіть трактори – адже нарешті розпочалася весна.

З Хабаровська мені треба було дістатися вузькоколійкою до села серед непрохідної тайги, де жили наші українські переселенці на спецпоселенні, знайти серед них маму Федь-

ка Довбуша, мого товариша, передати їй листа від нього, заспокоїти її, розповісти про нього, запевнити, що незабаром вона зустрічатиме свого сина. Коли я в хаті розповідав Федьковій матері про сина, почали зусібіч сходитися родичі й сусіди. Кілька хвилин – і вже повна хата людей. Кожному було цікаво поглянути на того, хто живим повернувся з Коліми, бо тоді ми навіть співали: «Возврата оттуда уж нету!». Це рядок сумнозвiсної пісні «Я помню тот Ванинский порт». Печальна пісня, доводилося чути її не раз:

*Я помню тот Ванинский порт
И вид парохода угрюмый,
Как шли мы по трапу на борт
В холодные мрачные трюмы.*

*На море спускался туман.
Ревела стихия морская.
Лежал впереди Магадан –
Столица Колымского края.*

*Не песня, а жалобный крик
Из каждой груди вырывался.
“Прощай навсегда, материк!” –
Хрипел пароход, надрывался.*

*От качки стонали зека,
Обнявшись, как родные братья,
И только порой с языка
Срывались глухие проклятья:*

*– Будь проклята ты, Колыма,
Что названа чудной планетой.
Сойдешь поневоле с ума –
Возврата оттуда уж нету.*

*Пятсот километров – тайга.
В тайге этой дикие звери.
Машины не ходят туда.
Бредут, спотыкаясь, олени.*

*Там смерть подружилась с цингой,
Набиты битком лазареты,
Напрасно и этой весной
Я жду от любимой ответа.*

*Не пишет она и не ждѣт,
И в светлые двери вокзала, –
Я знаю, – встречать не придѣт,
Как это она обещала.*

*Прощай, моя мать и жена,
Прощайте вы, милые дети,
Знать, горькую чашу до дна
Придѣтся мне выпить на свете!*

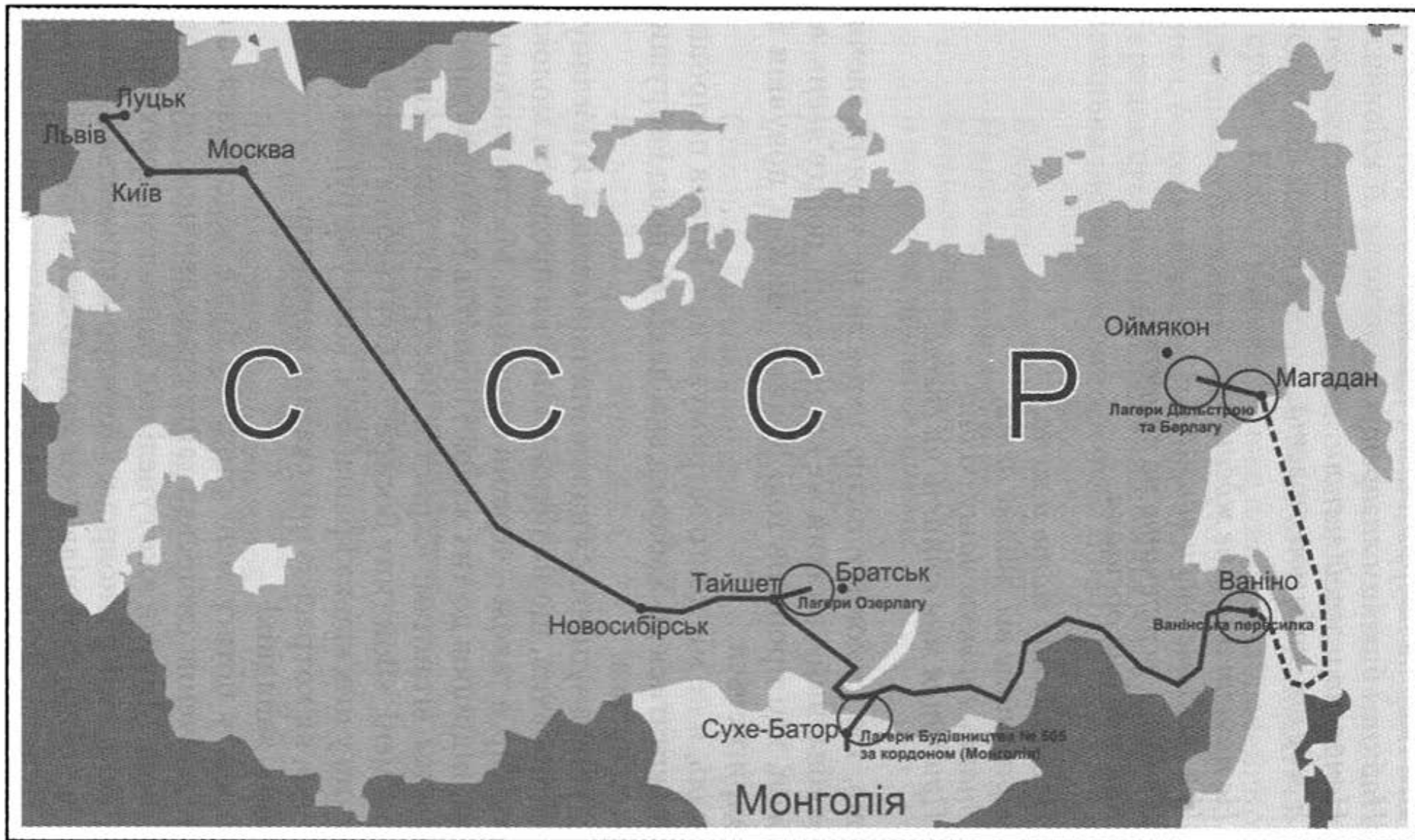
Думаю, цю сумовиту пісню написав не карний злочинець, не «блатний», а такий же каторжанин, політв'язень, як ми. Кожен, хто пройшов тоді Колиму і вижив, почувши ці слова, здригнеться...

На жаль, я не міг довго затримуватися. Мусив попрощатись і повертатися до Хабаровська, де сів на поїзд і вирушив до Прокоп'євська.

У Читі поїзд зупинився на залізничній станції. Я поглянув у вікно й побачив, що на пероні жіночки продають молоко, ряжанку, сир, а також – червоні крашанки. Миттю вискочив із вагона, підійшов до тих жінок і привітав їх нашим давнім українським вітанням: «Христос Воскрес!». Одна жіночка відповіла мені: «Воістину Воскрес!». Хоч і небагато мав грошей, купив у них кілька крашанок, і, коли уже рушив до поїзда, почув, як котрась із них сказала навздогін:

– Відать, западнік!

Подорож у потягу мені спочатку дуже подобалася, але потім нескінченна сибірська тайга стала звичною, дуже одноманітною. Минули вже тунелі над Байкалом, проїхали Іркутськ, Тайшет, Красноярськ і Анжеро-Судженськ... Там я зійшов із поїзда, щоб відвідати маму Остапа Білика, рідних Василя Луцика. До сих пір пам'ятаю розквашену червону глину вулиць, якими неможливо було пройти. Добре, що хоч

Маршрут поневірян етапами, тюрмами й концлагерями советської імперії зла

під парканами були дерев'яні хідники, то я, йдучи по них, знайшов потрібний будинок. Мама Остапа, вже старенька жіночка, неймовірно зраділа, втішилася, коли я віддав їй листа від сина й розповів, який він, як виглядає, запевнив, що здоровий, що незабаром його випустять на волю, бо вже й на Колимі спеціальна комісія звільняє політв'язнів, якщо вони не воювали проти радянської влади зі зброєю в руках. Остап же, здається, потрапив у неволю в 1948 році.

До хати знову ж таки почали сходитися люди, сини яких відбували покарання на Колимі, щоб почути від мене якісь новини й здобути хоча б іскорку надії на їхнє звільнення. А я від них почув багато нарікань на тяжку, непосильну працю українських робітників на хімічних заводах. Аякже, імперську Росію розбудовували руками моїх земляків, використовуючи безкоштовну працю рабів з України, а потім комуністи вихвалялися своїми досягненнями, горланили про те, як вони передовими темпами будують народне господарство. Гірко було чути ці слова, усвідомлюючи, що ми замість того, щоб будувати власне життя у рідній Українській Соборній Державі, створюємо добробут нашим катам.

Потім я побував і в рідних Василя Луцика. Віддав їм листа й розповів про нього, бо ж я працював у його бригаді, навіть спали та їли разом із Василем. Запам'ятався він мені як дуже хороша людина – не лише у ставленні до мене, а й у стосунках з іншими в'язнями. Завжди знаходив вихід у важких ситуаціях, щоб тільки порятувати друзів.

Повернувшись на вокзал, я звернувся до чергового. Показав йому квиток і довідку про звільнення, щоб отримати дозвіл на подальшу подорож до міста Кемерово, а потім – до Прокоп'євська.

ПОХМУРЕ МІСТО ЗА УРАЛОМ

Поїзд на залізничну станцію Прокоп'євська прибув дуже рано, та люди вже ходили вулицями, хоч іще тільки світало. Розпитав у них, як дістатися до шахти 3-3/біс, а там недалеко, над річкою Обушкою, знайшов барак, у якому жили батько з мачухою та молодшим братом Сергієм. Вікна були зачинені віконницями на залізні штаби, двері – як до хліва, збиті з міцних дощок.

Я постукав і незабаром почув, як хтось відчиняє двері з кімнати в тамбур і питає: «Хто там?». Відразу впізнавши батьків голос, відповів:

– То я, тату, я, Андрій. Відчиняйте двері.

Чую, батько побіг назад у кімнату й радісно сповістив, що то я прибув, почав одягатися, бо був у самій білизні. За хвилюку двері відчинилися і я потрапив у обійми батька й мачухи, ми цілувалися й плакали від радості.

Сергія не було. Мачуха почала готувати сніданок, а я вирішив піти на фабрику, де брат працював у нічну зміну. Цей заклад був не дуже далеко від барака, тому потрапити туди було неважко. На вахті мене не пропустили, але дуже швидко викликали Сергія: нашої радості не було меж. Я запропонував йому відпроситися з роботи заради такого випадку. Начальник зміни відпустив Сергія, і він, радісний, вибіг до мене, але тут же кинувся назад. За мить знову вийшов, несучи під пахвою кілька коробок шоколадних цукерок. Переглянувшись, ми обоє пішли додому снідати. За сніданком розмовляли: то я розпитував їх про життя-буття на засланнях, далеко від рідного дому, то вони мене – про нестерпно довгі роки за колючим дротом на комуністичній каторзі.

Я їм нарешті зізнався, що другий раз мене засудили в 1952-му й додали новий строк – 25 років, але Бог змилювався наді мною – і ось я вже на волі, а Федько, син мачухи, на жаль, іще за колючими дротами. Розповів також, що наш

спільний знайомий Іван Дубовий загинув на Колимі, вже будучи вільним, на поселенні.

Наступного дня до батькового барака прийшли старі Іванові батьки. Я їм розповів, що одного ранку його знайшли на вулиці з розбитою головою, поряд валялася цеглина, так що ніхто добре не знає причину смерті їхнього сина. Ледве стримувався, щоб не заплакати разом із ними, а вони, бідні, ридали від горя. Розповідав, як я був разом із ним у «Холодному», в Магадані на пересилці, але ті слова не тішили, горю стареньких батьків не було меж. Коли Дубові пішли, ми рушили на цвинтар, де були поховані мама й бабуня.

Мамина могила була прибрана, а бабуниної батько, на свій превеликий розпач, так і не знайшов. Ще в 1948 році, коли їх привезли на місце спецпоселення, бабуня померла, проживши там зовсім недовго. Яму викопали на цвинтарі серед глибоких снігових заметів, величезне кладовище тоді було зовсім для них не знайомим, батько ще не орієнтувався на місцевості. Весною серед тисяч могил не змогли віднайти того місця, хоч як не намагалися, бо ніяких прикмет не було.

Пригадую проводи, був там священик, який відправляв на могилах, хто його запрошував – до тих він і підходив. Але я дуже здивувався, коли душпастир, минаючи інших, поспішив до циганської родини, що мала біля могили ящик горілки та добру закуску. Там він спочатку відслужив, а потім добряче випив та попоїв.

Ще запам'ятався мені випадок, коли старший брат Володя повернувся з воркутинської неволі й ми з ним удвох пішли на мамину могилу помолитися. Перед брамою купили свічку та віночок зі штучних квітів. На могилі запалили свічку, помолилися, побули трохи, а потім вирушили додому. На півдорозі зустріли Тамару Ємчик (потім вона стала дружиною Володимира) і Соню Русанович. Вони попросили повернутися на цвинтар, скласти їм компанію. На жаль, я мусив іти додому, а Володимир пішов із дівчатами. Там він був ошелешений: віночка на хресті маминої могили вже не було. Хтось, мабуть, вкрав його, щоб знов продати іншим людям.

Варто сказати, що Прокоп'євськ здивував мене своєю безкультурністю, злодійством, бандитизмом, поганою екологією, загазованістю повітря. Місце, де стояла хата Ємчиків, було на горі, й звідти місто дуже добре проглядалося. Над ним у тиху погоду майже завжди стояв густий дим від заводів, фабрик і шахт. Словом, ось таке похмуре непривітне місто.

Кінець 1950-х.

Брати Сергій і Володимир
та їхні дружини Людмила й Тамара

Часом хлопці водили мене на танці в так званий «Сад». Спершу я подумав, що побачу там розкішні яблуні, груші, а насправді танцмайданчик розміщувався посеред тополиних насаджень. Ходили ми з хлопцями (також вивезеними) до таких же примусово виселених з України дівчат на вечорниці. В одній хаті я побачив милих дівчат і дуже багато вишитих рушників, подушок, серветок. Це стало добрим нагадуванням про рідний край, і мені ще більше захотілося повернутися на Волинь, до Горохова. Але ще затримався на Сергієве весілля.

Він раніше, коли я був у лагері, мені писав, що збирається одружитися з Людмилою Турук, родом із села Скобелки. Її батько був арештований за тією ж справою, що і я. Коли вже Сергій був одружений, одружився вдруге і батько. Володимир у цей час хотів побратися з Тамарою Ємчик. Я ж вирішив довго в Прокоп'євську не затримуватися й вертатися до Горохова.

ГОРОХІВ РІДНИЙ І ЧУЖИЙ

Попрощався з рідними, сів на поїзд і поїхав через Москву до Києва, а звідти до Луцька. Коли врешті в'їхали автобусом до рідного Горохова, то місто мені здалося дуже зміненим. Особливо дерева, квітники поміж хатами: вони були не такі, якими я їх запам'ятав. Згодом помітив, що й горохівці також змінилися, по-іншому ставляться до мене.

Зайшов на рідне подвір'я. Виявилось, що в нашій хаті жив працівник НКВД. Стодоли та хліва вже не було. Мурований льох розвалювався, двері до нього згнили. На хатньому даху я не побачив бляхи. Сусіди розповіли, що після конфіскації нею покрили контору в колгоспі села Пірванча. У комунгоспі мені повідомили, що хата наша на їхньому балансі оцінена в 20 000 карбованців, тож якби я й захотів свою рідну домівку викупити, таких грошей не мав. Отже, ні кола, ні двора, як мовиться...

Відвідав я своїх тіток, материних сестер, прийняли вони мене по-людськи, але не з любов'ю, як до рідного. Тітка Маринка дала мені зрозуміти, що в глибині душі гнівається: її син Юзько помер, можна сказати, у зв'язку з моїм арештом, бо возив мені передачу до Львова на пересилку й дорогою, їдучи на даху пасажирського вагона, дуже простудився. Невдовзі його не стало. Тітка Сянька докоряла, що через мене вивезли її сестру (мою маму), сама ж тітка здавна була комуністичних переконань, тому між нами не виникало родинної приязні.

Що я міг відповісти їм? Говорити про те, що тисячі західноукраїнських сімей вивезли так само, як і мою? Що люди гинули цілими родинами, боронячи Україну? Що в підпіллі ОУН і загонах УПА патріоти йшли на смерть свідомо й безкомпромісно, знаючи наперед, що ворог численніший і краще озброєний? Чи ж почули б вони мої аргументи? Чи хотіли вони взагалі слухати?

Чи могли вони хоч на хвильку уявити, яку я пройшов каторгу?

При зустрічі радила мені не дуже тим перейматися Настя Зіневич – мати мого товариша Василя Зіневича. Сказала: якщо я погоджуся, то може мене прийняти у свій дім. Мовляв, буду жити в них, а вона готуватиме їжу тепер не на двох, а на трьох. Так я поселився в Зіневичів. Щоб якось роздобути гроші, почав малювати картини, портрети, продавав їх людям, і так ми жили. Восени я пішов у вечірню школу в 10 клас, щоб здобути атестат зрілості.

З перших днів повернення до Горохова я дуже хвилювався з приводу того, як зустрінуся зі своїми ровесниками, котрі, мабуть, уже позакінчували інститути і є набагато культурнішими та освіченішими від мене. Першим на вулиці в центрі нашого містечка зустрів свого товариша Михайла Рощину – в офіцерській уніформі, гарно припасованій до його постави. Моя усмішка зникла з обличчя після того, як Михайло розповів, що його направляють на Сахалін служити у військовій частині медиком. Він сказав мені:

– Взагалі-то я не хочу їхати й можу відмовитися. А ти що про це думаєш?

– Їм твоя відмова не сподобається, – відповів я своєму товаришеві.

Але склалося так, що Рощину відправили в Угорщину, де Червона армія розправлялася з мирними мадярами, які повстали проти комуністичного режиму. Там йшли бої, лилася кров, військові частини й шпиталі були переповнені пораненими. Михайлові як військовому лікареві довелося їх рятувати, робити складні операції, повертати до життя. Коли він повернувся до Горохова, то був уже озброєний великим досвідом хірурга, набув значних практичних навиків у майже фронтових умовах. Може, тому його згодом призначили головним лікарем районної лікарні, і з кожним роком авторитет М. Рощини як одного з найкращих хірургів не лише Горохівщини, а й Волині тільки зростав. Чутки про його лікарський талант умить поширилися, тисячі хворих їхали до Михайла з усіх куточків краю за порятунком, і він

нікому не відмовляв. І ніколи не зважав на те, ким є хворий – можливо-владцем, комуністичним функціонером чи простим селянином або робітником. Його хисту й людяності вистачало для всіх.

...Так я прижився в Горохові. Проте мої радянські «опікуни» не дрімали. Якось викликали мене в КГБ і попередили, щоб я влаштувався на роботу, але моя відповідь була такою: після неволі мушу відпочити, крім того, я ще вчуся у вечірній школі, бо хочу завершити здобуття освіти. Більше мене туди не викликали, і я успішно закінчував навчання.

Наприкінці навчального року я подав документи для вступу в Київський художній інститут. Там порекомендували вступати на архітектурний відділ. Коли б я вступив і закінчив його, то став би художником-архітектором. Треба було скласти понад десяток іспитів: малювати олівцем гіпсову голову Аполлона, постать умираючого раба (гіпс), натюрморт аквареллю, інтер'єр аквареллю, проекцію архітектурної деталі в трьох вимірах (креслення), писати твір із української мови, скласти усно – українську літературу, історію, математику.

Відповідальним за іспити був скульптор Макогон. Він говорив:

Кінець 1950-х. Євген Сверстюк
та Андрій Криштальський (праворуч)
із друзями біля пам'ятника
Богданові Хмельницькому
в м. Берестечку

– Покажіть себе добре з художнього боку, а гуманітарні дисципліни можете скласти й гірше. Конкурс такий: на одне місце – дванадцять абітурієнтів.

За художніми здібностями я потрапив у п'ятірку найкращих, із гуманітарних дисциплін також отримав «4» і «5» за п'ятибальною системою, але зрештою конкурс не пройшов. Макогон розводив руками, відверто натякаючи:

– Ну що ти зробиш, зрозумій, що інститут ідеологічний, і я тут не можу чимось допомогти.

Друзі мені докоряли: не треба було в біографії писати, що сидів у тюрмі за політичні переконання, інші ж доводили, що це б не допомогло, бо органи усе і так знають. Уже були випадки відрахування з інституту за те, що студент приховав у своїй біографії судимість за так звану «зраду батьківщини». Приймальну комісію очолював Львов (імені не пам'ятаю). Просив його, щоб мене зарахували на заочний відділ із такими високими оцінками. Той мені відповів:

– Тобі відразу пропонували здавати документи на заочний відділ, а ти не погодився. То чого тепер хочеш? Ми тут ні при чому.

Я повернувся до Горохова й почав працювати художником із виготовлення набивних килимів. Але ця робота тривала недовго – мене прийняли до артілі імені Дзержинського (відомого ката, організатора кривавого ЧК-НКВД), де я працював художником-оформлювачем. Писав лозунги, плакати, портрети, картини, стенди, іншу огидну мені радянську наочну агітацію.

Ще під час проживання в домівці Насті Зіневич мене відвідав шкільний товариш Євген Сверстюк, який приїхав із Києва (там він займався науковою роботою й літературною творчістю, але уже був під наглядом окупаційних каральних органів). Я показав йому зошити з віршами Івана Гнатюка, крадькома вивезені з Колими. В одному зошиті були сонети, а в іншому – поема «Мати». Євгенові дуже сподобалися сонети, а про поему він сказав:

– Знаєш, вона написана слабше.

Сонети Євген забрав із собою, а поему та зошити з пісня-

ми я й надалі зберігав у себе. Забігаючи наперед, скажу, що ті лагерні сонети Гнатюка потім були опубліковані. Цілком можливо, що рукопис міг би й не побачити світ, бути втраченим або конфіскованим у лагері, якби не подвійне дно мого етюдника.

У Горохові я одружився, проте невдало. Подружнє життя з різних причин не склалося, тому невдовзі довелося розлучитися.

У 1962 році я ще раз спробував вступити до вищого навчального закладу. На цей раз – до Львівського поліграфічного інституту, на відділ художнього оформлення книги. Як і минулого разу, мене викликали в КГБ, щоб я дав згоду з ними співпрацювати.

– Якщо погодишся, допоможемо вступити. Так що подумай, – сказав мені кагебіст.

От яка то була репресивна система, як вони знали кожен мій крок (та, врешті, й інших людей, котрі ненавиділи окупаційний режим). Очевидно, приймальна комісія в інституті

Разом з іконописцем Олександром Корецьким у художній майстерні серед советської пропагандистської бутафорії

подавала звіт про абітурієнтів у КГБ, ті виясняли ситуацію за місцем проживання, вивчали особову справу й пізніше наносили жертві психологічний удар.

Я місяць готувався до іспитів. У Львові Надія, сестра Славка Теслі, товариша по Колимі, познайомила мене з Мільком Миськом (Мільком його звали колеги-художники) – скульптором, у якого я проживав на квартирі навпроти ратуші на Ринковій площі. Його дружина з дітьми відпочивала в Карпатах. Мисько наполегливо працював у своїй майстерні разом із Луцем Біганичем. У їхній присутності я щодня змальовував голови рабів, воїнів або робив ще деякі замальовки, словом, намагався набути майстерності.

Пригадую таких скульпторів, як Кривич, Василь Одрихівський. Поряд із цією домівкою була майстерня, де працював різьбяр по дереву з рідкісним прізвищем Весна. Цікаво було мені спілкуватися з такими здібними митцями. Художник Харламов познайомив мене із Буньовим, який працював головою екзаменаційної комісії й був зацікавлений, щоб набрати з абітурієнтів найбільш обдарованих.

Спочатку все було добре, ми бачили, хто як складає іспити, і в кого є шанси вступити до інституту. Абітурієнти позаочі називали мене «батею», бо я був серед них найстарший (35 років – це вік, що давав останній шанс вступити на стаціонарне навчання), і за отримані оцінки вони мене заочно зараховували, залишаючи собі 14 місць (конкурс – 15 абітурієнтів на одне місце).

На останньому іспиті з німецької мови, я помітив якесь пожвавлення викладачів, котрі про щось шепталися з головою комісії. Я вже отримав екзаменаційний білет, сів за стіл і почав готуватися до відповіді, коли мене викликали в приймальну комісію й там почали обробляти, щоб я дав підписку органам КГБ про згоду на співпрацю з ними. Бо інститут, мовляв, є ідеологічною установою, і я мушу бути для держави надійним. Я погодився відповісти на будь-яке їхнє запитання, і запитав сам:

– Поясніть, що вам від мене потрібно зараз, у цю мить!

Вони на те не відповіли, вимагали тільки, щоб я дав під-

писку про дотримання секретності співпраці, а вже після того мені, мовляв, буде надано можливість бути довіреним органам КГБ, і вони мене захищатимуть як свого співробітника.

Простіше кажучи, я мав стати сексотом, донощиком. Я від такого рішуче відмовився, мене відпустили складати останній іспит. Усе відбувалося за перевіреним сценарієм: екзаменатор давав такі запитання, на які я не міг відповісти й отримав оцінку «три». Цього було достатньо, щоб не набрати прохідного бала. Раніше іспит із німецької мови нікому не був страшним, я спостерігав, як на консультаціях абітурієнти виявляли слабкі знання, а на іспитах отримували «четвірки» і «п'ятірки». А мене, як і слід було очікувати, на цьому зрізали. Очевидно, за прямою вказівкою співробітників КГБ.

Після іспитів нам дозволили зайти в приміщення екзаменаційної комісії й поставити будь-які питання. Я, потрапивши в ту кімнату, де за довгим столом сиділи всі викладачі, які приймали іспити, запитав голову комісії, чому сталося так, що мені не надано шансу вчитися на стаціонарному відділі:

– Мені ж 35 років, і я вже більше не зможу вступати.

На те голова відповів:

– Ви набрали стільки ж балів, як і дочка прокурора. Ми тут порадилися, кому з вас варто надати перевагу – чи їй, чи вам, колишньому засудженому за зраду батьківщини. Ми віддали перевагу тій дівчині. Наш вуз є ідеологічним, і ми мусимо готувати кадри патріотів радянської вітчизни.

Так переді мною вдруге зачинили двері до вищої освіти, хоча з усіх усюд радянські пропагандисти горланили про те, що в країні рад кожна людина має право на освіту, що перед кожним відкриваються широкі дороги для самореалізації особистості. Але, врешті, чого було хотіти від окупанта? Чого чекати від ворогів?

Покинув я старовинний Львів, який мені в той час був немилим, і поїхав додому, в Горохів, далі працювати художником-оформлювачем.

А життя вимагало свого, і я 5 серпня 1962 року одружився з горохівчанкою Галиною Корецькою, з якою живу до сих пір. Із Галиною познайомився на танцмайданчику. Я був старшим на 15 років, далось взнаки те, що стільки років провів за колючими дротами. Але вона на різницю у віці не зважала, батьки також не були проти того, аби ми одружилися. На весілля приїздив із Прокоп'євська Федько Рибачук, син ма-чухи. Весілля не було гучним, бо грошей у нас, відверто кажучи, не вистачало.

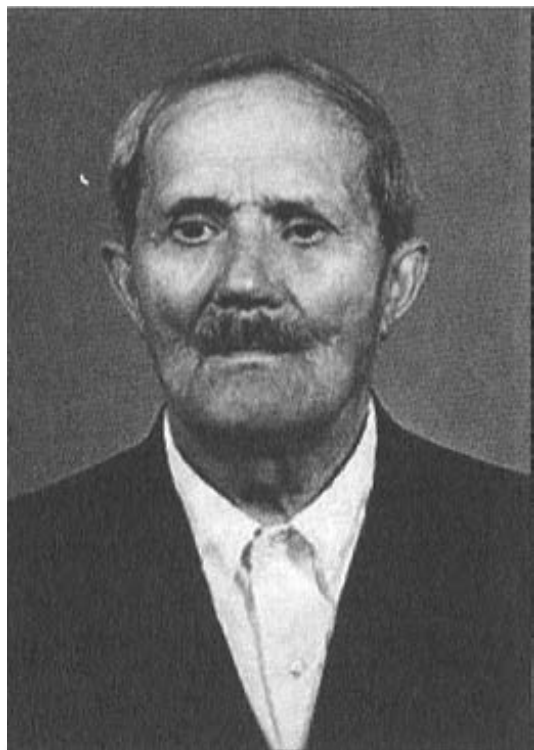
Дружина
Галина Криштальська

Мені набридло бути оформлювачем наочної агітації, виконувати райкомівські вказівки, малювати лозунги, плакати, огидні мені портрети Леніна та іншу примітивну советську атрибутику. Тож вирішив змінити свою професію, стати фотографом, і незабаром мене направили вчитися у Львівський міжобласний учкомбінат. Там я здобував знання цілий рік стаціонарно, а додому приїжджав на вихідні. Після закінчення навчання отримав диплом фотографа й почав працювати у фотосалоні Горохівського побутокмбінату. Тоді й побачив, що поміняв «сиве на паршиве», знову потрапивши в залежність від усього комуністичного, оскільки довелося фотографувати партійних функціонерів на їхні дошки пошани.

У 1963 році в нас народився син Петро, а в 1965-му Галя народила дівчинку. Назвали ми її Тетянкою і дуже тішилися нею. На жаль, не судилося мати в майбутньому помічницю Галі. Пожила наша донька лише два місяці й померла. Після похорону ми довго не могли заспокоїтися. Але життя й час лікують від таких нещасть. У 1969 році народився другий син – Андрій.

1964 року з Прокоп'євська до нас приїхали жити мій батько й мачуха. Та незабаром тато змушений був повернутися до Сибіру, у Прокоп'євськ, бо мачуха не могла жити в Горохові, оскільки дуже сумувала за своїм сином.

Якось нас запросив до себе в Сочі мій давній тюремний побратим Семен Бучман. І хоч дорога була далекою, ми вирушили до нього в гості. Дуже гарна природа, море, пляжі та санаторії справили на нас незабутні враження. Нам було про що поговорити – стільки ж бо пережили за ґратами, стільки лиха ковтнули. Не могли наговоритися про те, як розійшлися наші з ним шляхи-дороги в Тайшеті на пересилці в 1949 році. Я розповідав про свої поневіряння, Семен – про свої, адже після повернення з неволі його буквально вижили з України, зробили все, щоб для нього не знайшлося місця на рідній землі. Семенові заборонили оселитися на батьківщині, в Нивах-Золочівських Демидівського району Рівненської області, його там не прописували, і бідолаха, відчуваючи невсипуще око КГБ, поїхав до Одеси, де йому дали побути лише добу. Якимось дивом вдалося Бучманові потрапити на корабель, котрий прямував у Грузію, бо ще

Батько
Іван Криштальський.
Фото 70-х років

на Колімі добрий приятель-грузин обіцяв йому притулок у горах Кавказу – на випадок, якщо його не пропишуть там, де він народився і зріс. Під час подорожі пасажир-грузин помітив, що Семен зовсім не їсть і не п'є, здогадалися, що, мабуть, не має за що купити собі їсти в ресторані чи буфеті. Вони допомогли Бучманові дістатися до Грузії, а там давній друг посприяв із роботою та навчанням.

Ми застали його одруженим, батьком гарненької доньки. Працював інженером-лісником у місцевому дендропарку, тому вла-

штував нам екскурсію й показував красу, від якої аж дух захоплювало. Я багато фотографував, і зараз, перегортаючи фотоальбоми, милуюся красою сочинських краєвидів.

А життя в Горохові котилося, як віз дорогою. Пригадую, був хористом заслуженої чоловічої капели, якою керував здібний керівник Євген Шаюк. Доводилося нам співати не тільки в Горохові, але й у Луцьку, Києві та Бресті. Виконували переважно народні пісні, а також твори на слова Т. Шевченка, Лесі Українки. Прикро було, але мусили прославляти партію та Леніна. Співали ще зі мною краєзнавець Назар Димнич, іконописець, репресований художник Олександр Корецький, інші колишні політв'язні. Щоправда, я довго там не затримався, бо не міг змиритися з тим, що треба було співати «Ленін завжди живою». Це настільки суперечило моєму світогляду, що не міг цього далі терпіти.

У 1971 році ми з дружиною вирішили будувати свою хату. Я взяв у банку позику, затвердив план в управлінні архітектури, отримав «пляц» у тещиному садку, й почали ми завозити цеглу, пісок, вапно, цемент, камінь, лісоматеріали.

Хористи Горохівської заслуженої чоловічої капели

То тільки здається, що все відбувалося швидко: будували чотири роки. Не наймали помічників, а разом із Галею важко працювали – розвантажували будматеріали, копали рови під фундамент, виготовляли розчин для мулярів. Коли я був на роботі, дружина продовжувала трудитися на нашому будівництві. А гроші на ту будову треба було заробляти, повертати позику, так що довелося добряче попотіти. У 1974 році ми таки перейшли жити у власний дім.

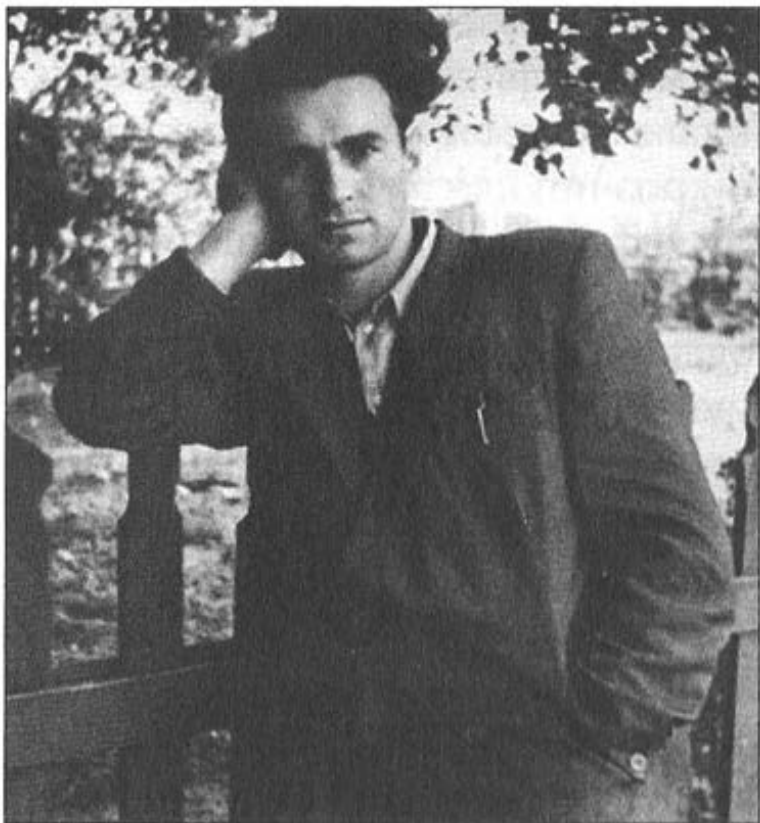
Одного разу, йдучи з роботи на обід, я побачив на вулиці Євгена Сверстюка із його сином Андрієм. Стояли вони біля райвідділу міліції. Я підійшов, привітався й запитав про мету їхнього візиту. Як з'ясувалося, Євгенові, який на кілька днів прибув із мордовського заслання додому, був потрібен письмовий дозвіл начальника для подальшого переїзду в Київ. А міліцейське «цабе» перебувало на нараді в райкомі партії, от і довелося нам чекати посеред міста.

Невдовзі ми побачили колишнього Євгенового студентського товариша, вчителя Василя Фецака, котрий наближався тротуаром. Побачивши Сверстюка, Фецак відвів очі й зробив вигляд, що нас не помітив. Ми з Євгеном перезирнулися, розуміючи, що Василь Васильович побоювся бути поміченим поруч із такою «незручною» людиною, як Сверстюк. Адже на той час Євген був не лише відомим літературним критиком, а й громадським діячем, одним із тих, хто протестував проти дій комуністичного режиму. Він був об'єктом стеження, за ним постійно наглядали працівники КГБ. Очевидно, Фецак розумів це й не хотів наражати себе на небезпеку.

Коли Василь Васильович пішов, я сказав Євгенові:

– Ми начальства сьогодні не дочекаємося. Вони відсидять свою нараду й поїдуть пиячити. А ми будемо дарма стояти. Ходімо до мене додому, переночуєте, а завтра зранку він з'явиться на роботі й підпише папери.

Так збіглося, що в мене якраз був день народження, тому візит Сверстюка став справжнім подарунком. Галя приготувала святковий обід, ми поставили стола в садку під яблунею, пригощалися й ніяк не могли наговоритися про пере-

Євген Сверстюк під час коротких відвідин Волині

жите за ці роки. Моїй дружині дуже сподобалася чиста, майже літературна українська мова, якою бездоганно володів Євгенів син Андрій. Адже в той час уже всі навколо говорили суржиком, і незасмічена рідна мова виглядала справжньою рідкістю.

Сверстюк і справді був під наглядом. Коли він поїхав до мами в Сільце, за ним стежив у кукурудзі працівник КГБ (згодом той чоло-

вік сам мені зізнався про те, що начальство наказало йому переховуватися й протягом цілої доби стежити, що робитиме Сверстюк і хто приходить на його хутір). А зранку, коли Євген із сином отримали папери і поїхали, до мене додому прийшов капітан міліції й запитав:

– Де ночував Сверстюк?

– У мене, – сказав я.

– Навіщо ви його впустили?

– Євген – мій шкільний товариш. Ми давно не бачилися, тому й запросив його до себе додому, – відповів я і запитав:

– А де він мав ночувати? Може, у вас у камері? Треба було вчасно підписати папери, і тоді Євген поїхав би до Києва ще вчора.

Після моїх слів капітан знітився й тихо промовив:

– Ти, Андрію, мені пробач. Мене до тебе послали. Мушу виконувати наказ...

Я його розумів. Багато людей не хотіли коїти зла, вони так само, як і я, ненавиділи советський окупаційний режим, але змушені були терпіти знущання над своєю гідністю.

Інколи до нас приїжджав мій брат Володимир із Кривого Рога, де він поселився з дружиною Тамарою і сином Валерієм. Їхнє подружжя було дуже співучим. У такі дні ми влаштовували вдома імпровізовані концерти – адже Володимир добре грав на семиструнній гітарі. На той час мій молодший син Андрій вчився в музичній школі гри на баяні, а старший, Петро, самотужки навчився грати на шестиструнній гітарі. Коли ж приходив мій молодший брат Сергій (а він здавна захоплювався грою на мандоліні), – наш «оркестр» був у повному складі. Ми сідали на ганку новозбудованої хати й співали українських народних пісень під супровід того на диво злагодженого домашнього «музичного колективу». З усіх усюд через паркани зазирали сусіди, серед яких було немало й тих, хто полюбляв кричати мені в спину «бандерівець», ніби намагаючись мене таким чином принизити. Але я на них не ображався, бо вважав і зараз вважаю те слово для себе почесним.

Моя дружина Галя чудово готувала. До нас приходили друзі, такі, наприклад, як уже згадуваний хірург Михайло Рощина та його дружина Настя. За домашнім столом, де панувала справжня українська атмосфера, ніхто не говорив про політику, але відчувалося, зібралися люди, однодумці, які просто змушені терпіти отой задушливий клімат советчини. Можливо, щоб якось нагадати самим собі, що ми – таки українці, починали співати, влаштовували імпровізовані конкурси на знання українських народних пісень, коли компанію ділили на дві частини, й кожна намагалася переспівати іншу.

Але в житті бувають не лише святкові моменти. В 1980 році я отримав із Прокоп'євська телеграму: «Батько в безнадійному стані, приїжджай». То була неділя, ощадка виявилася закритою, і я змушений був позичити гроші на дорогу в двоюрідного брата Петра Ситника, жителя села Скобелки, бо вдома потрібної суми не було.

Автобусом я дістався до Львова, а там сів на літак і за дві години долетів до Москви, а далі – до Новосибірська. У Новокузнецьк прилетів уночі під Новий рік. Автобусів уже

не було, бо шофери поспішили відзначати новорічне свято в сімейних колах. На щастя, близько дванадцятої ночі приїхало таксі – й мені вдалося на тій машині дістатися до Прокоп'євська, заплативши за таку послугу вдсятеро дорожче. Правда, таксист підвіз під саму батькову хату, попередивши:

– Здесь ночью так просто не ходят – бандіти обворуют, а то і убіють могут!

Батька я застав живим. Він дуже зрадив моєму приїзду. Брат Володимир приїхав із Кривого Рога раніше. Тих кілька днів, поки батько був живий, ми з Володею жили у Федька, сина мачухи.

Але невблаганна смерть на 92-му році життя забрала батька від нас. На превеликий жаль, поховати його поряд із матір'ю не можна було, бо той цвинтар закрили через те, що під ним були шахтарські виробітки й могили разом із домовинами провалювалися під землю. Так що тато похоронений на іншому цвинтарі. Батькові сестри також знайшли вічний спочинок у різних місцях: найстарша Олександра – в селі Скобелці, Тетяна – в Турійську, наймолодша Катерина й дід Андрій – у Горохові на старому цвинтарі. Там ще стоїть дуже старий хрест на могилі прадіда Кипріяна Криштальського. Його вирубали з природного каменя у вигляді мальтійського хреста не дуже майстерно, але пам'ятник потім сильно закам'янів, стоїть і до сьогодні.

Нагадаю, що брат Сергій ще в 1957 році приїхав із Прокоп'євська в Скобелку і поселився в хаті свого тестя, яку після його вивезення використовував колгосп. І якби вони запізналися, то після десяти років користування вона навічно залишилася б у колгоспній власності.

«В НАС ВЕЛИКЕ СВЯТО НИНІ!...»

А життя тим часом текло своїм звичним руслом. І ніхто не міг здогадатися, що невдовзі все зміниться. Коли я почув по телевізору промови советського генсека Михайла Горбачова, то мені здалося, що світ раптом перевернувся: я не міг повірити в те, що чую. Не міг навіть уявити, що в задушливій атмосфері тоталітарної советської імперії заворушилося щось живе, здавалося, що ось зараз кагебісти кинуться й задушать ті ініціативи у своїх кривавих обіймах, так, як вони душили наших українських патріотів.

Але ті промови почули десятки моїх однодумців, і в повітрі повіяло змінами на краще. Ми зі знайомими пошепки перемовлялися про ту горбачовську «перебудову». Багато хто думав, що це лише на кілька днів, незабаром окупанти відновлять свій нелюдський режим. Але було в нас таке розуміння, що й втрачати добру нагоду для відродження України – непростимий гріх.

Якраз у той період мій молодший син Андрій завершував навчання в Луцькому державному музичному училищі. Навчання давалося йому непросто (інколи підводив поганий зір, мав погані оцінки з точних наук, а інколи Андрій ставив забагато «незручних» запитань про розстріл в'язнів Луцької тюрми, в стінах якої навчався). Пригадую, як мене не раз викликали туди, й ті візити відгукувалися в моїй душі щемом і тривогою – криваві камери, які тепер стали класами для музикантів, були мені до болю знайомі. І раптом директор училища викликає мене в кабінет – колишню камеру, в якій я перебував після арешту, ще й кричить:

– Вашому синові – місце в тюрмі! В тюрмі! В тюрмі!

«За що? – подумки запитав я себе, не бажаючи продовжувати з ним діалог. – За двійку з фізики?»

Отоді й вирішив розповісти молодшому синові (старшому, Петрові, я розповів трохи раніше) про те, що був

репресований, сидів у концлагері за участь у національно-визвольному русі опору. То була непроста розмова, бо треба було розповісти, що бандерівці – не вбивці, не бандюги, як говорить про них советська пропаганда, що це – брехня наших заклятих ворогів. Я також говорив йому: цікавитися темою розстрілу в'язнів луцької в'язниці поки що небезпечно, варто спочатку закінчити навчання, бо серед учнів і викладачів багато позаштатних співробітників КГБ. Вони вивідують і доносять про все, що відбувається навколо.

Гіркий досвід уже мав син Петро, якого притягли до відповідальності в Львівському торгово-економічному інституті, де він навчався, за те, що розвісив на стінах своєї кімнати у гуртожитку репродукцію картину Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану», портрет барда Володимира Висоцького та фото закордонних рок-музикантів. А мені ж хотілося, щоб сини не повторювали моєї долі, а таки здобули освіту.

Вдома усі ми вже говорили про Народний рух України (він тоді ще був «за перебудову»), який наші патріоти створювали у столиці. Пригадую, як після прочитання програми НРУ в газеті «Літературна Україна» ми не раз дискутували на ці теми. Приїхав з Луцька Андрій і розповів, що на державному іспиті із суспільствознавства екзаменатори поцікавилися його думкою про НРУ. Коли ж почули відповідь, що це прогресивна організація, що в неї хороша програма дій, відразу вліпили йому трійку, хоча гуманітарні предмети Андрієві завжди давалися легко.

А невдовзі мене відвідав колишній політв'язень Мелетій Семенюк, який проживав у селі Борочичах. Він розповів мені, що є членом Української Гельсінської

Мелетій Семенюк

спілки, до лав якої входять репресовані українські письменники-шістдесятники, інші патріоти.

**Коротка
довідка**

Українська Гельсінська спілка (УГС) – громадсько-політична й правозахисна організація. Її створення було проголошене 1988 р. у Львові. УГС постала як федеративне об'єднання самоврядних правозахисних груп і організацій, котрі входили раніше до Української Гельсінської групи, яка діяла в СРСР нелегально. На відміну від своєї попередниці, яка була за часів брежнєвщини колом готових до самопожертви правозахисників, УГС стала першою в радянській Україні масовою опозиційною організацією.

Основними принципами програми дій УГС були такі:

- відновлення української державності як гарантії забезпечення усіх прав українського народу;
- повне анулювання сталінсько-брежнєвських конституцій, забезпечення прав і свобод громадян за стандартами міжнародних пактів та угод;
- відмова від імперіалістичного терміна «радянський народ»;
- створення інституту громадянства України, яке дає право обирати і бути обраним до рад та працювати в державних установах України.
- конституційне визнання статусу української мови як державної;
- встановлення дипломатичних відносин з іншими країнами на рівні посольств і консульств;
- передача фактичної влади в республіці з рук компартії до рад народних депутатів, обраних на альтернативній основі.

Головою спілки був визнаний багатолітній політв'язень Левко Лук'яненко.

Влада сприйняла створення УГС як виклик радянській державі. Керівні партійні органи, КГБ і міліція спрямували свої зусилля на протидію, застосовуючи офіційні та неофіційні попередження, залякування, затримування, адмінарешти, кампанії дискредитації та дезінформації в пресі.

Семенюк пропонував створити в Горохові осередки УГС та НРУ, він приніс декілька чисел нелегального жур-

налу «Український вісник», а згодом – і підпільної самвидавної газети «Голос відродження». Публікації в цих виданнях вразили усіх нас – і мене з дружиною, і синів. Навіть не вірилося, що є люди, які протистоять кривавому режимові.

Незабаром нову пресу передав із Києва мій давній товариш Євген Сверстюк. Серед тих видань була й книга зі стенограмою суду над вбивцею Степана Бандери Богданом Сташинським. Ця надзвичайно цікава публікація буквально перевертала наші уявлення про постать і долю видатного лідера ОУН.

Правду кажучи, пропозиції Мелетія Семенюка викликали в мене неабиякі тривоги й підозри, я вже подумав: «А чи не підіслали його спецслужби, щоб виявити можливих змовників проти советської влади?». Адже ж таке вони практикували постійно. Важко було зорієнтуватися, як діяти, щоб відразу не потрапити в поле зору КГБ. Та невдовзі я відкинув ті підозри. Ми обговорювали кандидатури тих, хто міг би увійти до рухівського осередку. Так виникли імена вчителів музики Миколи Остапчука та Володимира Костюка. Микола вже почав діяти самочинно, він розклеїв по місту листівки з оголошенням про перший демократичний мітинг у Горохові (за це його згодом притягли до суду й оштрафували). А в кабінеті Володі (у підшивці старого крісла) мій молодший син, який працював у музичній школі, ховав нелегальну самвидавну пресу.

Семенюк приїжджав до нас додому з колишнім дисидентом із Тернопільщини Миколою Коцом, який жив у Луцьку. Були членами УГС я із синами, Микола Остапчук, Омелян Цюпак, Володимир Костюк.

Але потрібно було створювати більш масову рухівську організацію, тож поступово до нас долучилися Олександр Адамчук, Ярослав Дмуховський, Микола Степанчук, Павло Івчук, Олександр Бартко, Роман Андрущак, Володимир Мельник, Євген Мельник, Петро Зіневич, Степан Кулеша, Олег Бондаренко, Анатолій Оліщук, Олег Корецький, Степан Буник та інші.

Горохівські рухівці під час акції «Ланцюг злуки»

21 січня 1990 року відбулася всеукраїнська акція «Живий ланцюг злуки». Горохівські патріоти не стояли осторонь і взяли участь у ній у складі волинської делегації. Люди стояли, взявшись за руки від Львова до Києва, символізуючи цим єдність українських земель. Горохівська делегація забезпечувала невеличку ділянку на трасі Рівне – Київ.

Збираючись на «Ланцюг злуки», ми замовили в авто-транспортному підприємстві автобус, але отримали відмову (цю комуністичну практику влада інколи застосовує і тепер). Проте можновладці, порадившись на райкомівській нараді, вирішили, що нехай краще рухівці мітингують деінде, аби не у своєму районі, й автобус усе-таки дозволили надати.

Була сльотава погода. Ми дісталися до околиць Рівного, де з прапорами в руках стали на узбіччі траси. Настрій мали піднесений – усе-таки це була велика демонстрація незламного духу нашого народу й кожен відчував себе частинкою великої української родини. «Живий ланцюг» наробив розголосу між людьми, багатьох спонукав до активних дій. Роз-

почалися численні мітинги та демонстрації, люди стали активніші, почали об'єднуватися.

Незабаром у Горохові відбувся перший мітинг, який провели представники обласних осередків Української Гельсінської спілки та Народного руху України. Про це жителі дізналися з листівок, що їх розклеїли вночі по всьому місту члени УГС та НРУ.

Організаторами були Геннадій Кожевников, Олександр Гудима, Олександр Харченко та інші. Вони прибули з Луцька не автобусом (близько та швидко), а поїздом доїхали до селища Мар'янівки, далі до Горохова йшли пішки.

Цей маневр було зроблено з двох причин. По-перше, якби їхали автобусом, то міліція, знайшовши десятки причин, обов'язково б зупинила та затримала автобус. Таким чином проведення мітингу було б зірвано. А поїзд затримати не так просто. По-друге, їдучи потягом, а потім ідучи пішки через Мар'янівку та село Цегів, мітингувальники мали можливість спілкуватися з людьми, проводити агітацію, роздавати самвидавну літературу, демонструвати українські синьо-жовті прапори та іншу символіку. Та ще й тупі партноменклатурні голови замість того, щоб за допомогою міліції направити колону безлюдною трасою, надумали пустити мітингувальників через населені пункти.

У селі Цегові між невеликою колоною мітингувальників та міліцією відбулася сутичка, у ході якої міліціонери намагалися ламати національні прапори та нищити іншу символіку. Організаторів міліція затримала й відвезла автомобілями у Горохівський райвідділ міліції.

А в цей час на вулицях Горохова панувало незвичне по-жвавлення. Горохівці та чимало людей, що спеціально приїхали із сіл району, попереджені про затримку початку мітингу, скупчилися на майдані біля райспоживспілки та на прилеглих вулицях. Усі хвилювалися й тихо про щось перемовлялися між собою.

Аж раптом пролунали крики:

– Люди! Організаторів мітингу арештували міліціонери і тримають у райвідділі! Треба їх визволяти!

Натовп, не змовляючись, рушив до райвідділу міліції. Людей зібралося стільки, що територія перед колишнім постерунком* була заповнена. Усі кричали:

– Випустіть невинних людей! Ганьба міліції! Геть партократів!

Такий спонтанний масовий виступ людей у Горохові відбувся вперше. Комуністи розгубилися, не знали, що робити, і незабаром було наказано випустити організаторів мітингу. Це вже була хоч невеличка, але перемога. Люди відчували, що влада хитається, не впевнена у собі.

Тож мітинг розпочався. Виступали переважно гості. Говорили про те, що комуністична система не виправдала себе, не задовольняє вимог народу й тому люди не підтримують її, що Українська держава здатна існувати самостійно й тому варто вийти з-під протекторату Москви, що українські юнаки не повинні служити у радянському війську, у «гарячих точках», а захищати Україну й служити на її території. Обговорювалися інші злободенні питання, зокрема йшлося про зловживання місцевої влади.

Пробували виступити деякі місцеві компартійні функціонери, але люди їх засвистали й не захотіли слухати.

Над натовпом мітингувальників майоріло кілька синьо-жовтих прапорів, які привезли гості з Луцька. Горохівці своїх прапорів ще не мали. Поряд зі мною стояв якийсь невідомий чоловік із національним прапором у руках. Він звернувся до мене:

– Шановний пане! Чи не могли б ви потримати прапор, бо я зараз маю виступати.

– Із задоволенням! – відповів я.

До кінця мітингу простояв із прапором у руках, відчуючи неймовірну радість та піднесення. Аж не вірилося, що нарешті можуть збутися наші найзаповітніші мрії, що Україна стане самостійною. Не вірилося також, що можна відкрито, привселюдно тримати в руках наш національний стяг і ніхто за це не арештовує і не тягне за ґрати.

*Постерунок – будинок польської жандармерії.

Під час установчої конференції
Горохівської районної організації Народного руху України

А наступного дня мені «по секрету» розповів знайомий, що в райкомі відбулася термінова нарада, на якій «розбирали» вчорашній мітинг і «гвоздём програми» було питання про те, що Андрій Криштальський насмілився вперше в Горохові привселюдно тримати у руках «бандерівський» прапор. Але мене це вже мало обходило, бо час ішов, події розвивалися стрімко і в нас було багато планів на майбутнє.

Мене, як політв'язня, вирішили обрати головою руху, що й трапилося під час першої конференції районної організації НРУ, яку ми організували й провели у підвальному приміщенні під колишнім гастрономом.

Для популяризації діяльності рухівської організації вирішили встановити в Горохові свій інформаційний стенд. Ця ідея викликала в комуністичної влади бурхливу реакцію. Коли хлопці взялися вкопувати його на центральній вулиці (тоді ще вона мала ім'я кривавого Леніна), з'явилися міліціонери й не дозволили цього зробити. Але заборонити повністю не наважувалися, тому виділили місце поблизу місь-

Перші рухівці біля щойно встановленого інформаційного
стенда, над яким замайорів національний прапор

кого парку – з надією, що туди читати наші матеріали ніхто ходити не буде.

Рухівці з Мар'янівки виготовили металевий стенд із дерев'яними вітринами. Біля нього встановили високу щоглу із синьо-жовтим прапором. Так національне знамено замайоріло над нашим маленьким містечком. Хотів написати, що замайоріло вперше, але подумав, що це не зовсім відповідає істині. У Горохові й раніше бували випадки, коли хтось крадькома вивішував синьо-жовті полотнища, а потім кагебісти шукали тих сміливців. Востаннє українське знамено вивісили на височенній трубі шкільної котельні. Але наш рухівський прапор уже височів постійно, нагадуючи ворогам, що Україна ще не вмерла.

Даремними були сподівання чиновників із райкому комуністичної партії. Люди спеціально ходили до того стенда читати гострі критичні матеріали опозиційної преси. Приходили й мешканці сусідніх сіл, котрі приїжджали на автостанцію (вона знаходилася недалеко). А ночами приходили недоброзичливці, щоб жбурнути цеглину й потрощити скляні вітрини. Під супровід вкрай негативних публікацій нещасної районної газетки «Будівник комунізму», яку очолював Володимир Пушкарський, ми вперто міняли розбите скло, оновлювали знамена, пошарпані вітрами, й вивішували свіжу пресу.

На одному з перших мітингів у Горохові побував В'ячеслав Чорновіл. Його запросив приїхати до нас Мелетій Семенюк, який був із ним особисто знайомий. Горохівчани пишалися, що такий відомий дисидент виступав перед ними з палкою промовою.

Цього дня влада вирішила якось протидіяти рухівцям і звезла із сіл кільканадцять вгодованих колгоспних партюкратів із червоними прапорами, бо горохівцям уже соромно було брати їх у руки. Очевидно, для сміливості цю групу добряче вгостили алкоголем, тож їхні обличчя були не менш червоні, аніж їхні советські знамена, і цих розпашілих хлопців було добре видно в натовпі. З них усі насміхалися.

На цьому мітингу виступав і я. Наприкінці своєї промо-

ви нагадав присутнім, що сорок п'ять років тому на цьому майдані 20 січня енкаведисти повісили трьох повстанців. Це були Євсей Янюк зі Скобелки, Омелян Кожа та Степан Цибуля із села Квасова. Вішали повстанців скрізь уздовж фронту, бо хотіли показати, що УПА – то фашисти.

Далі я сказав:

– Цим жертвам сталінських репресій отут, на майдані, ми повинні поставити пам'ятник. А зараз прошу вшанувати їхню пам'ять хвилиною мовчання й похилити прапори.

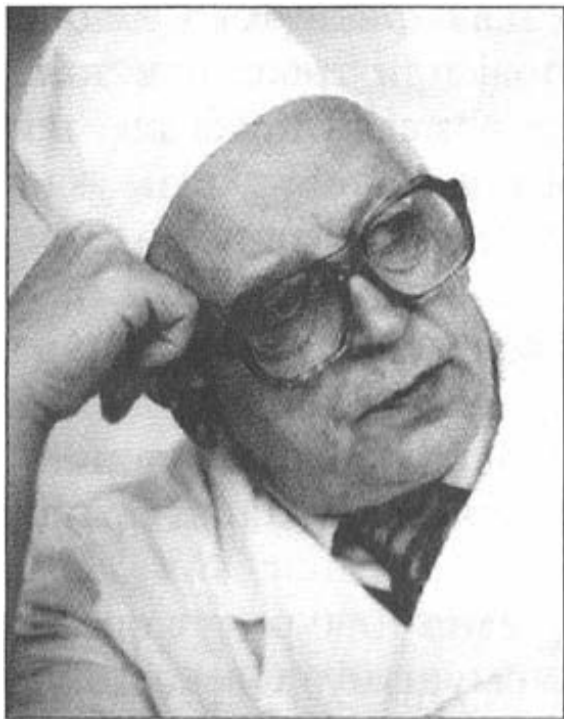
Цікаво, що похилилися не тільки національні прапори, але й червоні комуністичні також.

Кількома днями пізніше, 7 березня 1990 року кореспондент районної газети «Будівник комунізму» Олексій Луцюк опублікував статтю «Кому і хто збирається ставити пам'ятник?», у якій процитував витяги з протоколів допитів названих вище повстанців, а також натякнув мені та Мелетію Семенюкові, що й на нас у архівах КГБ теж є «справи».

Уже й районну газету перейменовано на «Горохівський вісник», і на честь загиблих повстанців на майдані стоїть пам'ятний хрест, і нас з нині покійним Мелетієм Семенюком давно реабілітували (визнали невинно засудженими), а Олексій Луцюк і далі працює у редакції тієї газети й не думає вибачатися за свою писанину.

До речі, коли я нещодавно звернувся в управління СБУ з проханням переглянути свою справу, то протоколів допитів мені не показали, мотивуючи це тим, що ще живі свідки, «сексоти», колишні працівники КДБ та їхні родичі й тому можуть морально постраждати їхні сім'ї. Цікаво, чи думав Олексій Луцюк, публікуючи висмикнуті рядки з протоколів, які моральні травми завдає він родичам жертв? І чи хоч уявляв, як вибивали – у прямому значенні цього слова – подібні «зізнання» в катівнях КГБ?

Паралельно в Горохові діяли й інші патріоти. У 90-х роках мене почало запрошувати на маївки лікарське товариство захисту української мови, яким узявся керувати мій друг Михайло Рощина. Їздили ми тоді в Олеський замок, музей-садибу Маркіяна Шашкевича. Зупинялися в живописних

Михайло Рощина

Василь Фещак

лісових куточках, щоб відпочити, перекусити й поспівати, почитати вірші видатних українських поетів, підготовлені завчасно лікарями-активістами. І, звичайно ж, дискутували про те, що Україна має бути вільною, що треба вийти з-під влади комуністичних окупантів. Це товариство не було радикальним, воно мало скоріше культурологічний характер. Але така діяльність лікарів-патріотів була дуже важливою, вона доповнювала те, що робили ми, рухівці.

Прихильно ставився до нашої діяльності й учитель української літератури Василь Фещак. Він хоча й не був сміливою людиною, але мав величезний авторитет серед людей. Знайомі розповідали мені, що коли з міської книгарні «Каменярь» вилучали примірники відомого роману Олеся Гончара «Собор», Фещак устиг викупити їх і роздавав знайомим, щоб ця книга таки дійшла до читача. Ми заприятелювали ближче, коли я приніс йому вірші мого сина Андрія з проханням їх оцінити. Прочитавши рукопис, Василь Васильович потиснув мені руку й сказав:

– Вітаю вас. Маєте майбутнього поета. Але порадьте йому більше читати українських класиків – таких, як Тарас Шевченко, Леся Українка, Василь Симоненко. Тоді він буде краще відчувати слово, стане вправнішим у віршуванні.

Фещак брав участь у деяких наших заходах. Разом із ним допомагали нашій організації також юристи Євген Крамар та Георгій Беземський. Євгена у часи застою переслідували за вільнодумство, він перебував під наглядом КГБ та ніяк не міг знайти роботу за спеціальністю, і в той же час йому погрожували в'язницею за «тунеядство». Георгій дуже цікавився діяльністю Української повстанської армії, у нього була хороша бібліотека. Обидва правники консультували нас, підказували, як діяти, щоб не порушити закону і не потрапити на гачок радянських каральних органів, які ще намагалися придушувати вільні поривання людей.

Завдяки створенню Горохівської районної організації Народного руху України нам вдалося багато чого зробити для відновлення незалежності України. З великими труднощами створили осередки руху в селах Підбереззі, Охлопові, Журавниках, Галичанах, Хмельницькому, Шкліні, селищах Мар'янівці та Сенкевичівці, у місті Берестечку. А прихильників рухівських ідей по всьому районі було безліч.

Очолюючи рух, дуже нелегко було організовувати мітинги, віче, поїздки в інші міста й села, на панахиди по полеглих вояках УПА, на могили та місця захоронення вбитих та масових розстрілів, такі, як у Луцькій та Володимир-Волинській тюрмах, в селі Красний Сад, на цвинтарі в Берестечку. Запам'яталися організовані нами поїздки рухівців та їхніх прихильників на посвячення символічних могил у села Княже, Стоянів, Бужани, Новий Зборишів, міста Іваничі та Нововолинськ.

Коли я із синами їздив проводити рухівські акції, вдома залишалася моя дружина Галя. Їй доводилося нелегко, бо відразу починалися підозрілі телефонні дзвінки. Зрозуміло, що вона боялася за нашу долю, але їй слухати, як хтось невідомий мовчить з того боку телефонного дроту, було для неї нестерпно. Очевидно, таким чином недоброзичливці використовували методи психологічного тиску на мою родину.

Пригадую, мої сини їздили на Закарпаття, в місто Хуст, на святкування річниці боїв за незалежність Карпатської України. Коли повернулися, із захватом розповідали майже

Під час походу місцями козацької слави у Капулівці.
Попереду з хоругвою – політв'язень із м. Берестечка
Пилип Романюк

неймовірну на той час історію. Коли вночі верталися додому автобусом, у горах їм не вистачило бензину. Зупинити якогось водія, щоб випросити в нього трохи пального, аби доїхати до бензозаправки, ніяк не вдавалося. Однак Петро здогадався зупинити машину, що раптом з'явилася на нічній трасі, взятим із дому невеличким синьо-жовтим прапором. Водій, на відміну від усіх попередніх, зупинився і охоче поділився бензином. Письменник Володимир Яворівський, котрий також був у тому автобусі, навіть сказав іншим пасажиром:

– Ото дивіться й беріть приклад!

Окремо мушу згадати поїздку рухівців західних областей на Дніпропетровщину для вшанування української слави – з нагоди 500-річчя створення козацтва. Разом зі мною їздили Петро та Андрій. Неможливо передати враження від грандіозних опозиційних мітингів, які прокотилися в ті дні

зрусифікованими Запоріжжям та Нікополем, поблизу могили знаменитого козацького ватажка Івана Сірка. Ніколи не забуду, як роздавали людям газети та листівки з вікна автобуса, як ішли греблею Запорізької ГЕС у лавах кількасоттисячної колони демонстрантів, співаючи:

*В нас велике свято нині,
Всі прапори жовто-сині!*

У Горохові й надалі відчувався опір з боку комуністичної влади, якій не хотілося здавати свої позиції. А ми вже не бажали коритися. Особливо, коли скидали пам'ятник їхньому ідолу – справжньому чудовиську Леніну. Навіть не пам'ятаю більшого зібрання людей у центрі Горохова: всю територію навколо райкому партії заповнили ті, хто прийшов протестувати проти існування монумента катові українського народу. Ніхто не наважився зупинити волю горохівців – і бетонний ідол із тріском розсипався на шматки.

Районна організація Руху започаткувала свою газету «Вітер надії» – на той час нелегальну і неофіційну. Видавати її в Україні було неможливо – жодна друкарня не взялася б виготовити тираж. Тому їздили в Прибалтику, у повсталий проти советського окупаційного режиму Вільнюс. Редактором газети був син Андрій, він же й запропонував заснувати своє друковане видання. Хоча спочатку я поставився до цього скептично: не вірилося, що він зможе виконати таку роботу.

Але одного дня до нас приїхали з Луцька Мелетій Семенюк та Микола Коц. У нас на веранді ми обговорили ідею видання, дискутуючи про те, які матеріали будемо публікувати. Вирішили, що Андрій друкуватиме статті окремими колонками на друкарській машинці (тоді саме скасували обов'язкову реєстрацію друкарських машинок у КГБ), а я писатиму тушшю заголовки, потім усе це наклеїмо на аркуші ватману й повеземо до Вільнюса тиражувати. Ось така примітивна технологія.

Найбільше доводилося їздити Андрієві, бували у Вільнюсі і я з Петром, а також Мелетій Семенюк та Олександр Бартко. Одного разу якісь шарлатани, що примазалися до Руху,

Святковий випуск рухівської газети

пообіцяли нам надрукувати «Вітер надії» в Києві, але потім відмовили, і я мусив прямо звідти поїздом їхати в Литву. А там, чекаючи, поки видрукують тираж, узяв активну участь у мітингу, під час якого литовці знесли меморіальну дошку якомусь місцевому зраднику-кагебісту.

Там, у Вільнюсі, ми надрукували тисячним тиражем брошуру «Як вбили Степана Бандеру», підготовлену моїми силами на основі згадуваної уже стенограми суду над убивцею лідера ОУН. У ті дні радянський військовий гарнізон проводив у столиці Литви парад, який закінчився грандіозною бійкою окупантів із місцевими студентами – за те, що вихованці консерваторії висунули з вікна опудало Брежнєва, яке вітало горе-парад. Проходячи вулицею, ми з Андрієм помітили, що литовці повністю ігнорують той парад, ніхто не звертав уваги на бронетехніку, що з гуркотом котилася центром міста. Люди займалися своїми справами, кудись поспішали. Якийсь дідок перейшов проспект прямо перед гусеницями танка з таким виглядом, ніби металевого монстра просто не існує. А вже ввечері на вокзалі ми дивилися

кадри кривавого побоїща, що їх транслявали на вокзальному телевізійному моніторі. Так платили за свою свободу горді литовці.

Одного разу до мене разом із Мелетієм Семенюком завітала колишня розвідниця УПА Галина Коханська, яка, повернувшись із воркутинських концлагерів на Волинь, долучилася до підготовки вшанування славної боротьби українських повстанців. Вони прийшли в будинок побуту, де я працював фотопортретистом, і запропонували поїхати з ними в село Новий Загорів.

– І не забудь прихопити фотоапарат, – запропонував Мелетій.

Під мурами Новозагорівського монастиря, вщент зруйнованого під час бою вояків УПА з німцями, колишня військова розвідниця Оріся пригадала місце захоронення вбитих у бою повстанців славетної чоти Берези. Виявляється, вона тоді, після бою 11–13 вересня 1943 року, була присутня при захороненні героїв у братській могилі. Тепер же на місці могили Галина розставила чотирьох осіб – себе, Мелетія, водія автомашини, на якій ми приїхали, і ще одну людину. А я сфотографував, щоб потім можна було точно визначити потрібне місце. Саме там вирішили поставити пам'ятник полеглим повстанцям.

З того дня почалася робота задля вшанування пам'яті героїв. Ми, горохівські рухівці, приїжджали наводити порядок навколо храму, зарослого чагарниками й буквально засипаного сміттям. Адже в чоті Берези переважали повстанці з Горохівського району – і серед загиблих, і серед тих, кому вдалося вирватися живими з оточеного німецькими окупантами монастиря. Покалічені кулями й бомбами стіни храму вражали. Не можна було спокійно дивитися на виколупані якимись сучасними вандалами очі ікон. Совети настільки осквернили монастир, що душа розривалася від побаченого. Я дивився на страшні руїни й думав про те, як же важко було нашим простим героїським хлопцям у тому вогненному кільці, коли німецька бронетехніка обстрілювала монастир снарядами, а зверху з літака скидали

бомби. Якими ж треба було бути сміливцями, щоб, не маючи належного військового вишколу, дати відсіч німецькій піхоті, яка кілька разів пробувала захопити монастир. Адже то були трохи старші від мене юнаки з навколишніх сіл – справжні націоналісти. Я знову згадував слова Декалогу: «Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї». Так, лише з такими міцними духом людьми можна було б побудувати вільну Україну.

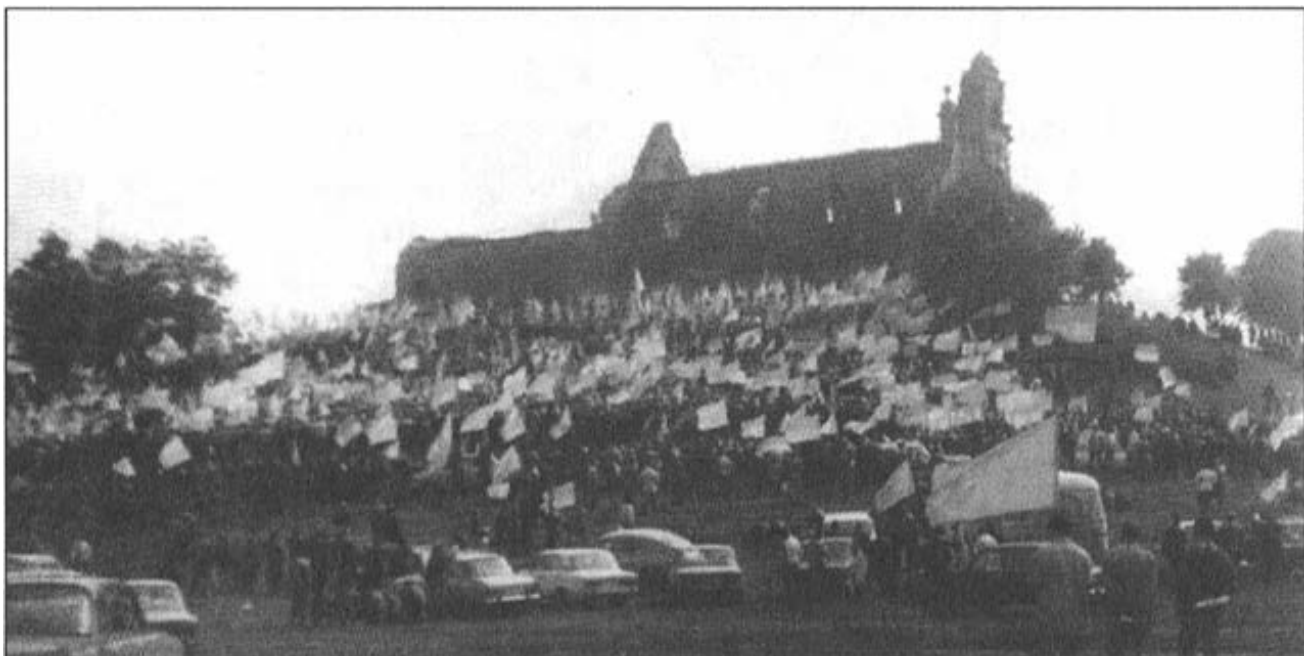
Ми вирубували чагарники, хлопці та дівчата, які приїхали з Луцька на чолі з тамтешнім рухівським лідером Геннадієм Кожевниковим, виносили з храму сміття та інший мотлох, а місцеві жителі надворі готували нам просту селянську вечерю – варену картоплю із салом та квашеними огірками.

Мелетій Семенюк попросив мене роздобути адресу вже згаданого раніше Остапа (Олексія Брися), курінного УПА, до якого належала чота Берези. Розповідали, що він живий і мешкає у місті Воркуті, де відбував свій термін ув'язнення. Як виявилося, колишній повстанський ватажок у той час і сам збирався приїхати до Івано-Франківська в гості до своєї дочки та колишньої дружини, котрі там жили й працювали.

Отже для вшанування героїв чоти Берези все було зроблено так, як ми планували: встановили хрест і огорожу, замовлену на Горохівському ліварно-механічному заводі. Разом із лучанами запросили гостей із різних регіонів України, приїхав і Брись із Воркути. Ми дуже хвилювалися, бо комуністи за вказівкою з Луцька напередодні проводили біля монастиря якісь свої провокаційні заходи, щоб нам перешкодити. Але настала неділя, ми рушили з Горохова автобусами, й те, що побачили в Загороді біля пагорба, вразило нас усіх до глибини душі. Для участі в уро-

Олексій Брись

Вшанування героїв під стінами Новозагорівського монастиря

чистостях, попри комуністичний опір, приїхали десятки автобусів і сотні легкових машин із гостями, прийшли сотні селян із навколишніх сіл. Гора, на якій височів монастир, була оточена силою-силенною люди. Синьо-жовтих і червоно-чорних прапорів, що майоріли в повітрі, було не перерахувати. Духовенство на чолі з патріархом Володимиром Романюком (він, як і я, відбував каторгу на Колимі в ГУЛАЗі) розпочало урочисту панахиду, а потім лідери НРУ та УГС продовжили мітинг, під час якого розповіли правду про славетний загорівський бій. Так ми розпочали нову традицію вшанування пам'яті героїв Нового Загорова, котре відбувається щороку в перші дні вересня.

По-іншому розгорталися події з відродження символічної могили полеглих козаків і повстанців, що була в глибині лісу між селами Милятином і Завидовом. Люди називали це місце «Прощаницею», оскільки за давньою легендою там відбувся бій поляків із турками, у якому наші західні сусіди зазнавали поразки. Раптом з'явився гурт козаків, який виступив на боці поляків і врятував їх від неминучої загибелі або турецького полону. Після того, як переможені турки відступили, українські козаки й польське вояцтво влаштували в лісі імпровізований бенкет, під час якого обнімалися

Біля зруйнованого входу до монастиря (зліва направо):
Василь Харчук, Володимир Мельник, Петро Криштальський,
Андрій Криштальський (старший), Сергій Круковський, Олексій
Брись, Михайло Рощина, Євген Сверстюк, Анастасія Рощина,
Андрій Криштальський (молодший), Петро Боярчук

й прощали один одному гріхи та провини. А вночі поляки повернулися й віроломно порубали сплячих українців шаблями.

Однак ця історія мала своєрідне продовження. У 1943 році в тому самому лісі німецькі окупанти оточили сотню УПА Грома. Вони застосували бронетехніку, тому бій виявився нерівним. І хоча повстанцям вдалося вийти з оточення, близько двадцяти героїв полягло. Їх поховали на місці тієї самої могили «Прощаниця», яку совети потім, звичайно ж, зруйнували.

Ми, рухівці, взялися за роботу весною 1990 року, приїхавши на місце із сокирами, пилками та городниками. Лісову дорогу, що вела до «Прощаниці», треба було розчистити від гілля та коріння, що заважало руху транспорту. Вибойни варто було засипати піском, який привезли вантажними автомашинами. Петро Бриняк, мешканець села Підбереззя, і його друг, молодик допризовного віку, взяли на допомогу, хоча їм не дозволяв цього робити голова колгоспу. Але

Символічна могила «Прощаниця».
Фото 1990 р.

спільними силами все ж таки дорогу і саму могилу встигли поновити. До 22 травня встановили і хреста, біля могили – стенди з розповіддю про це пам'ятне місце, які виготовили рухівці із селища Мар'янівка. На свято літнього Миколая, 22 травня, як це відбувалося колись давно, парафіяни сіл Милятина, Завидова та Підбереззя, а також люди із сусідніх сіл зі священниками та хористами прийшли на поминальну панахиду. Мелетій Семенюк посприяв, щоб із Луцька автобусами і легковими машинами прибули як

духовенство на чолі з єпископом, так і члени Братства вояків УПА з різних регіонів Західної України.

Селяни вже давно не бачили тут стільки прихожан, автобусів, легковиків, фурманок. Море прапорів, люди або в мундирах, або у вишиванках, ліс наповнений церковним молінням духовенства і співом хористів, а після панахиди й проповідей – доповіді на історичну тематику козацької доби XVII століття, повстанської боротьби, бо ж на «Прощаниці» історія переплелася справді дивовижним чином. До того ж урочистості збіглися в часі з днем перепоховання Тараса Шевченка з міста Петербурга в Україну, на Чернечу гору. Тож під час імпровізованого концерту звучали козацькі та повстанські, пісні, люди читали патріотичні вірші й просто відпочивали душею після комуністичної задухи.

Тодішнім владцям, звичайно ж, усе це не сподобалося, й вони задумали проти нас чорну справу. Ще коли ми готувалися до свята й відновлювали символічну могилу, недалеко в лісі, посеред чагарників стояла міліцейська автомашина, і з неї по радіотелефону в райком партії передали прізвища рухівців, які в той час були не на своїх робочих місцях, а на чужій території творили «незаконні дії».

Уже наступного дня до Горохова приїхали з Іваничів заводити на мене справу, щоб потім судити, а художників, рухівців із Мар'янівського осередку, які працювали на місцевому цукровому заводі, відразу ж звільнили з роботи за виготовлення наочної агітації на «Прощаниці».

Мене ж директор побутокмбінату викликав у свій кабінет. Почав на високих тонах дорікати за те, що я не був на роботі, а прогулював десь у чужому лісі. Я у свою чергу доводив йому, що займався фотозйомкою на виїзді: зранку відвідав Стоянівський брикетний завод, фотографував їхніх передовиків виробництва, а вже звідти поїхав на «Прощаницю», там сфотографував багатьох людей, і за ті фотознімки буду мати виручку до плану.

– Вас не повинно цікавити, як саме я збираюся виконувати і перевиконувати план, який ви мені довели. А лякати мене звільненням із роботи не варто, – мені зовсім не страш-

но, бо я вже пенсійного віку. В будь-який час можу покинути ваш побуткомбінат і оформитись на пенсію, – сказав я у відповідь, а незабаром і справді написав заяву на звільнення.

Загроза з боку Іваничівської міліції виявилася для мене несуттєвою, бо юристи порадили, щоб я не дуже переживав. Справу, яку хотіли на мене відкрити, так і не відкрили через відсутність складу злочину.

Незабаром у місті Берестечку виникла потреба вшанувати пам'ять петлюрівців, порубаних польськими окупантами у 1918 році. За це взявся Пилип Романюк, колишній політв'язень сталінських концлагерів у Воркуті. Я запрошував Пилипа на «Прощаницю», а він мене переконував, щоб я більшу увагу звернув на Берестечко. Сказав, що роботу вже провів, тільки треба уточнити день урочистого вшанування героїв і збору громади патріотів.

Пилип виявився талановитим скульптором, малярем і просто активною людиною. Але жилося йому в Берестечку нелегко, бо місцеві жителі називали його «шпіоном», а декотрі й узагалі намагалися принизити. Це прізвисько причепили Пилипові совети – після того, як він відбув покарання в концлагерях за участь у розвідці УПА. Коли він повернувся в Берестечко, каральні органи забажали відправити Романюка за ґрати вдруге й для цього підкинули йому додому рацію. Наступного дня відбувся обшук, а потім – суд, під час якого Пилипа звинуватили в шпигунстві на користь США. Стверджували, що нібито він передавав за допомогою тієї рації розвіддані з-під моста в центрі міста. Про це смішно навіть думати, але багато хто в Берестечку повірив у правдивість тієї абсурдної історії. Єдине, що справді можна було інкримінувати Пилипові – це рі-

Пилип Романюк

шуче несприйняття комуністичної системи. Будучи людиною гордою, він навіть пенсію відмовився брати від огидної йому влади. Казав:

– От коли буде Українська держава, тоді й оформлюсь на пенсію.

Врешті настав день вшанування героїв. Поз'їжджалися, походилися люди, утворилася багатолюдна процесія з хоругвами, державним синьо-жовтим прапором, із духовенством на чолі. Після відправи на місцевому цвинтарі на могилі героїв поставили хреста, що його виготовив той-таки Романюк. Але місцеві безбожники не хотіли з цим змиритися, і вночі того хреста зрізали.

Минуло ще трохи часу, і ми, рухівці, знову поїхали до Берестечка, де планувалося перезахоронення останків розстріляних і закопаних енкаведистами в 1944–1950 роках в окопах над Стиром повстанців. І цього разу ініціатором перезахоронення був Пилип Романюк.

Це була страшна подія, вона справила на мене моторошне враження. Ті рови, до яких кати багато років тому скидали вбитих патріотів, були неподалік від обійстя депутатки Катерини Ващук. Біля розкопів було кілька десятків домовин із останками, родичі вбитих ридали, стоячи навколішки біля трун. На це не можна було спокійно дивитися. Багатолюдна процесія простягнулася з міста аж на край цвинтаря до ями, в яку спускали труни з останками, проводилися чин похорону й траурний мітинг. Братську могилу увінчав високий дерев'яний хрест.

У той період люди відчували велике національно-патріотичне піднесення. В Горохові виникла ідея встановити пам'ятник Тарасові Шевченку, яку підтримали не лише рухівці, а й Василь Фещак та Михайло Рощина. Ми почали збирати кошти, але потрібно було знайти скульптора, який би створив пам'ятник. Для цього я з Михайлом Рощиною та лікарем Валентином Янюком поїхали на Львівщину в ті села, де відомий львівський скульптор Богдан Романець уже встановив пам'ятники Шевченку. Нам ці роботи сподобалися. За нашим замислом Тарас Шевченко мав бути

Під час розкопок у Берестечку. В домовинах – останки жителів містечка й навколишніх сіл, закатованих енкаведистами.

зображений зі свічкою в руці – поет-пророк несе світло людству.

На жаль, не судилося нам встановити в центрі міста триметрову скульптуру молодого поета в повний ріст. Ми повезли зібрані кошти до Львова, за них вдалося створити тільки макет пам'ятника в гіпсі, а щоб його відлити в бронзі, потрібно було знайти значно більшу суму грошей. Але ні міська рада, ні депутати різних рівнів не допомогли оплатити Львівській скульптурній фабриці за роботу.

Особисто мені було прикро за ті пожертви, які люди складали для цього упродовж кількох років. Я навіть чув різні репліки з цього приводу, поза спиною деякі недоброзичливці шепотілися, що рухівці привласнили їх. Але Бог тому свідок, ми опинилися в безвихідній ситуації, коли за початок робіт було заплачено, а докінчити їх не змогли.

Тепер ми вже маємо пам'ятник Тарасові Шевченку роботи скульптора Василя Рижука. Але коментувати ні процес встановлення, ні мистецьку якість скульптури не хочеться. Нехай це оцінять інші.

УКРАЇНСЬКІЙ ГРОМАДІ – УКРАЇНСЬКУ ЦЕРКВУ!

У той період відбувалися значні суперечки з приводу впливу російської церкви в Україні. Ієрархи Української православної церкви Московського патріархату, як, зрештою, і прості священики, лишень говорили про те, що їхня церква поза політикою, а насправді чинили опір усьому українському, не сприймали ідеї богослужінь нашою рідною мовою, не брали участі в національних справах, підбурювали людей – словом, вели себе так, як їм нашіптували з Москви російські шовіністи. Хвилю нарікань серед людей викликав і священик, котрий перебував у Горохівській парафії. Його висловлювання під час проповідей у церкві збурювали людей, а часом і принижували їхню національну гідність. Ми більше не могли терпіти присутності такого москвофіла в горохівському храмі.

Тому я організував у центрі міста віче, на якому люди обговорили ситуацію та підтримали ідею переходу громади віруючих горохівської Свято-Вознесенської церкви в лоно Української православної церкви Київського патріархату. Районна влада у відповідь вирішила скликати колегію й викликати мене, щоб переконатися, чи наші наміри серйозні. Крім місцевих номенклатурників, приїхав із Луцька начальник управління з релігійних справ та віросповідань Геннадій Гулько.

Коли почалася суперечка, здалося, що мене знов судять, як і колись у 1947 році військовий трибунал, а потім у 1952-му, в Магадані, таке ж саме судилище ворогів. Але то було далеко на чужині, і я мав справу з катами, а це – в незалежній уже Україні, в рідному Горохові, за те, що відстоюю українські інтереси. І брали участь у цій колегії не енкаведисти, а такі ж українці, як я (якщо можна їх назвати справжніми українцями). Уже маючи той колишній досвід, спокійно витерпів їхню

Микола Чечель, Володимир Ковальчук, Василь Грибок
та Андрій Криштальський під час народного віче в Горохові

наругу й поставив вимогу, щоб керівництво прислухалося до думки міської громади парафіян. Сказав їм, що в Горохові з московщиною ми завершимо, і в нас буде українська мова та український дух у нашій українській церкві.

– Нехай батюшка піде з нашої церкви, бо його не сприймають люди. А ми покличемо українського священика, який буде правити в церкві українською мовою, – такими словами закінчив я свій виступ.

Дивним було те, що голова Волинської обласної організації НРУ Олександр Харченко не схвалював наших дій у церковних справах. Мовляв, церква відокремлена від держави, нехай вони це питання вирішують на вищому рівні. А я доводив, що буду діяти, спираючись на громаду:

– Крім священиків, у церкві є ще люди, прихожани. Вони також мають свою думку й не можуть більше терпіти ру-

софіільства. Те, що церква відокремлена від держави – суто советський підхід. І зовсім вона не відокремлена: в СРСР церква була насичена кагебістами в рясах, які дуже часто доносили на своїх вірних. Ще й зараз ці донощики нікуди не ділися. І те, що нинішня прокомуністична влада так оберігає церкву Московського патріархату, – яскравий тому доказ.

Довелося мені поїхати в обласну адміністрацію до Геннадія Гулька. Його я в кабінеті не застав, чиновник був у кафедральному соборі – тодішньому осередку духовенства Московського патріархату. Там якраз зібралася численна войовнича рать промосковських «батюшок». Гулько, якого я ледь знайшов, не захотів зі мною говорити, пояснив це своєю зайнятістю.

Ми вирішили більше не чекати, оскільки церковна двадцятка вже була готова до переходу в українську церкву. Староста Йосип Зіневич, усе ще вагаючись, віддав мені ключі від храму, і ми в суботу, 4 жовтня, ввечері виставили на церковному повір'ї охорону на випадок захоплення храму русофілами. Наші рухівці, у тому числі й мої сини, чергували цілу ніч. А вранці повинен був приїхати з Луцька владика УПЦ КП, щоб відправити богослужіння й остаточно оформити перехід у церкву Київського патріархату.

Вдосвіта біля церкви зібралася сила-силенна горохівців – тих, хто підтримував ідею українізації нашої церкви. Вони віталися з нами й дуже тривожилися з приводу того, як усе відбудеться.

– Хоч би не було бійки, – говорили прихожани й допитувалися, коли приїде єпископ.

Через годину з'явився священник Московського патріархату Олександр Пасічник із двома десятками своїх прибічників. Ми закрили перед ним хвіртку зі словами:

– Сюди ми більше вас не пустимо. Маєте церкву в Скобелці. Ви там живете, от і будете мати де помолитися. А ваші прибічники нехай приходять до нашої, вже української церкви. Вони такі самі віруючі, як і ми всі. Будемо разом хвалити Господа рідною мовою.

Побачивши, що проти громади нічого не вдієш, москво-

філи так і залишилися стояти за парканом, вигукуючи різні образливі слова.

І тут всюдисущий Пилип Романюк із Берестечка (як він тільки довідався про цю подію?!) повідомляє, що на вулиці неподалік аптеки очікує молодий високий священик. Виявилось, що то був отець Андрій Сидор, він чекав приїзду владики, щоб побути на службі Божій в нашому храмі.

Коли приїхав єпископ, люди зустріли його радісно, посьвятковому. Ми відкрили церкву, літургія відбулася з великим емоційним піднесенням, сотням прихожан сподобалося, як у церкві правиться рідною мовою. Деякі горохівці потім на подвір'ї схвильовано говорили, що вперше зрозуміли зміст молитов і духовних піснеспівів.

Потім я побував у Волинській єпархії. Владика мене втішив, сказавши, щоб я пішов у нижню церкву кафедрального собору і послухав, як править службу Богу отець Андрій, той самий, що чекав у Горохові на приїзд єпископа. Після служби владика запитав, чи мені сподобалося.

– Отакого б нам священика хотілося в Горохові, – сказав я у відповідь.

– Пошлю вам отця Андрія Сидора.

Пізніше до нас прислали ще й отця Руслана Яніва. Незабаром владика висвятив його, нарікши отцем Романом.

Через місяць наше питання розглянула сесія Волинської обласної ради, депутати дали згоду на перехід громади нашої Свято-Вознесенської церкви до УПЦ Київського патріархату.

Вже майже два десятиліття отець Андрій Сидор очолює Горохівське благочиння УПЦ Київського патріархату, парафіяни його хвалять, люблять і славлять. Отець Роман, який також має велику повагу і шану парафіян, через кілька років перейшов правити в Миколаївську церкву, що її збудували горохівчани на новому цвинтарі.

Відтоді в нашій церкві й серед віруючих настав спокій. Москвофіли відійшли в інше приміщення, а потім збудували свій храм. Вважаю, що ми правильно зробили, пройшовши через цей неприємний конфлікт, щоб мати українську

церкву. Це дуже важливо, щоб люди гуртувалися не тільки навколо Господа, але щоб вони ще й відчували себе українцями, частиною одного народу. Адже церква повинна об'єднувати нас не тільки в молитвах, а й у різних громадських справах.

І ми вже спільно з церковною двадцяткою взялися до праці. Ще під час перших рухівських мітингів у Горохові звучали вимоги демонтувати пам'ятник радянському танку, що чипів на перехресті при в'їзді до міста. Його радянська влада встановила на місці зруйнованої атеїстами каплички, збудованої на честь скасування кріпосного права. Колись, поки ще існував цей ошатний невеличкий храм, християни Горохова мали традицію приходити до нього під час великих свят із церковними процесіями. Капличка була окрасою старого Горохова, п'ять її невеликих маківок ніби вітали кожного, хто в'їжджав до міста з боку Луцька, і благословляли тих, хто рушав у подорож.

Потім безбожники брутально зруйнували капличку, цеглу вивезли для спорудження свинарника в селі Галичанах, а на її місці встановили символ радянського імперіалізму, зброї, за допомогою якої комуністи планували завоювати

30-ті роки XX ст. Хресний хід до старовинної каплички, яку пізніше зруйнували комуністичні безбожники

світ. У цього танка була своя історія. Райком партії мотивував його встановлення тим, що недалеко біля села Підбереззя під час Другої світової війни відбувся героїчний бій танкового підрозділу з німцями, де воїни-танкісти й загинули. Насправді ж цей бій виявився зразком традиційного безглуздя, що панувало в радянській армії. Командир танкового підрозділу Столярчук послав машини з екіпажами на погибель, ігноруючи донесення розвідки про наявність німецьких танків, замаскованих поруч у лісі. Так воїни Столярчука стали беззахисними мішенями для розстрілу...

Ми раз по раз оголошували вимоги демонтувати цей танк і відбудувати храм. Влада вагалася, лише син командира підрозділу, який дослужився до чину полковника, відкрито протистояв громаді. Він штурмував редакції газет із кляузами й відвертими звинуваченнями, мовляв, знайшлися бандерівці, які замахнулися на героїзм радянських бійців. Моєму синові Андрієві, який на той час працював кореспондентом газети «Народна трибуна» й написав кілька репортажів про конфлікт навколо танка, довелося навіть відвідати військовий архів, щоб ознайомитися з особою справою Столярчука-молодшого. Факти з його біографії, зафіксовані в документах цієї справи, як виявилось, не змогли б прикрасити жодної людини, тим більше – сина загиблого офіцера.

Одного дня до мене завітали мешканці села Галичан, які повідомили, що там, на місцевому цвинтарі, збереглася одна із бань зруйнованої каплички. Вони розповіли, що котрийсь із жителів села побоювся Божого гніву й заховав баню із хрестом подалі від очей атеїстів-безбожників. Хлопці відразу рушили до Галичан, привезли її і встановили прямо під гусеницями танка як символ історії: так радянський тоталітаризм душив гусеницями все Боже, все українське.

Нарешті представники влади прислухалися до голосу громади, і одного прекрасного дня спеціалісти об'єднання «Вторчормет» порізали танк на металобрухт. Горохівці взялися збирати кошти на відбудову каплиці. Тривала дискусія про те, що робити з бетонним постаментом, що залишився

на місці танка: одні вважали, що його треба підірвати вибухівкою, інші пропонували розібрати, треті доводили, що його треба обмурувати й зробити таким чином фундамент для майбутнього храму. Врешті перемогла думка останніх і закипіла робота.

Будувати було важко, грошей не вистачало, хоча жителі міста не відмовляли й складали свої пожертви для цієї справи. Лише відставний полковник плів свої інтриги, намагаючись нав'язати місту вже інший танк, який він збирався привезти з Берестечка.

Будівництво було, так би мовити, народним. Усі ми, рухівці (й не лише), ходили працювати за графіком. Від нашої сім'ї хтось мусив бути щодня – або я, або сини. Недалечко біля будівельного майданчика в хаті Конкевичів наше патріотичне жіноцтво готувало обіди для робітників, праця кипіла, й лише фінансові перебої дещо сповільнювали спорудження храму. Але коли одного дня до будівельного майданчика під'їхала автомашина з цеглою від Катерини Ващук, яка на той час була активною політичною діячкою від прокомуністичних сил, ми попросили у водія пробачення за незручності й подарунка від цієї особи не прийняли. Це було принципово: ми не могли приймати подачок від людини, яка постійно підігрувала комуністичній номенклатурі й ніколи не підтримувала українських патріотів у Верховній Раді.

Хрест під гусеницями
советського танка

Але громада Горохова постійно підтримувала нашу ініціативу, і зрештою невеличкий красивий храм постав на пагорбі – там, де й стояв колись, давним-давно, прикрашаючи наше містечко. Освятили його наші українські священики в присутності сотень православних християн. Таким чином нам вдалося не лише відновити храм, але й відродити старі традиції, пов'язані з цією спорудою, яка є справжньою візитівкою нашого міста.

Я вірю в те, що мине трохи часу, наші люди відкриють очі й вийдуть з-під московського впливу. Тоді всі храми – і Київського, і Московського патріархатів – належатимуть до однієї, української церкви.

А поки що... Поки що Олександр Харченко, голова крайової організації НРУ, порушив питання про звільнення мене з посади голови Горохівської районної організації НРУ. На той час масово розправлялися з тими першими рухівцями, хто насмівся повстати проти окупаційного режиму. Виганяли з руху активістів у Іваничах, Локачах, Нововолинську, Луцьку. Виключили й мого молодшого сина Андрія, вигадавши для цього якусь бюрократичну причину. Петро залишив організацію на знак протесту. Потім з Руху по черзі виключали тих членів крайової ради, котрі голосували, щоб виключити нас. Це нагадало мені історію зі сталінськими поплічниками Ягодою, Єжовим і Берією, котрі поїдали один одного.

Московські агенти робили свою чорну справу, а деякі недалекоглядні рухівці, не думаючи й не аналізуючи, допомагали їм. Я, як старий оунівець, говорив про це людям, бо подібне творилося й у сорокових роках. Так само сіяли чвари в ОУН, так зраджували своїх побратимів в УПА. Але таких як я, ніхто вже не слухав.

Не знаю, хто такий насправді Олександр Харченко. Хоча можна й здогадатися. Потім через таких «харченків» та «лавриновичів» рух був розколотий і знекровлений, вони знищили організацію зсередини. І коли вбили В'ячеслава Чорновола (я навіть не бажаю чути вигадок про якийсь нещасний випадок), Москва нарешті завдала удар у відповідь – за те, що ми зруйнували їхню імперію.

Однак я не шкодую за тими роками, коли ми були в Народному русі України. Усі ми добре попрацювали, й не лише проводячи мітинги, віче, акції протесту, відновлюючи повстанські могили. Я пригадую, скільки ми роздали книг із історії України та визвольної боротьби її народу! Та цього виявилось замало. Біда Народного руху України була в тому, що народ не встигав за його ідеями й пропозиціями. Люди були не готові, в головах ще дуже сильно засіли старі советські традиції, звички і страхи.

Я знову пригадую слова Декалогу українського націоналіста: «Змагатимеш до посилення сили, слави, багатства і простору Української Держави». А це означає, що кожен із нас повинен був на своєму маленькому відтинку докласти праці для однієї великої справи. І ми це робили – хто як умів.

У кожного українця є свій маленький Горохів, своя вуличка, врешті, своя хата чи квартира. І якби кожен із нас на отому маленькому шматочку території навів наш український лад, утвердив наш український дух, ніякі окупанти вже не змогли б подолати нашого народу, і ніякі шантажі із російським газом не поставили б нас на коліна.

СТРАШНІ НАСЛІДКИ ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ

На початку 90-х років розпочався процес реабілітації жертв репресій комуністичного режиму. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». У Горохові, як і в інших райцентрах, районна рада створила комісію, члени якої займалися цією роботою. Спочатку очолював її колишній начальник райвідділу КГБ Віктор Сушков. Уявіть собі парадокс – той, хто керував каральною структурою, працівники якої організовували репресії, тепер повинен був займатися реабілітацією постраждалих.

Але з приходом на посаду представника президента України у Горохівському районі колишнього прокурора Володимира Ковальчука все змінилося. Він подзвонив мені й запропонував очолити комісію. Я вагався, адже до такої роботи був не зовсім готовий. А Ковальчук говорив мені:

– Ви сам репресований, отже знаєте про ці репресії не з розповідей, а насправді. Вам буде легше розуміти людей, котрі постраждали без будь-якої вини.

Так я почав працювати головою комісії з питань поновлення прав реабілітованих. Щодня в наш маленький кабінет у колишньому райкомі партії приходили люди мого віку – переважно українські патріоти, які постраждали від червоного терору. Я пояснював їм, як зібрати необхідні документи, щоб подати їх у комісію, ми аналізували, які шанси ці люди мають на компенсацію за відібране совами майно. А воно інколи було досить значним, у кримінальних справах навіть зберігалися записи про конфісковані будівлі, коней, худобу, збіжжя тощо. Я дивився на цих людей зі смутком, бо розумів, що уже ніхто не компенсує їм молодих років, проведених у неволі, ніхто не поверне втраченого здоров'я. А з майном ситуація була ще гіршою: у районному бюджеті

не було ні достатньо коштів, щоб заплатити ті компенсації (хоча суми були мізерними), ні можливості віддати людям відібрані будинки чи споруди – деякі з них були розібрані або переобладнані для інших потреб, у деяких жили чужі люди.

Та що там казати: в мене самого ситуація була не кращою. Справа в тому, що я був засуджений двічі. І якщо за першою судимістю я підлягав реабілітації, то статті, за якими мене судили вдруге, не були передбачені і Законі України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Я звернувся за допомогою до Павла Шевчука – прокурора, який займався справами реабілітованих. Це був чоловік родом із Берестечка, колишній фронтовик, що виріс і жив у Західній Україні. Він зі співчуттям ставився до таких, як я. Тож він надсилав якісь запити аж у Москву. І лише після цього листування мене реабілітували.

Мій брат Володимир із дружиною Тамарою на той час мешкали у Кривому Розі й відразу були реабілітовані. Реабілітували й брата Сергія з дружиною Людмилою, котрі мешкали у Скобелці.

Проте конфіскованої батьківської хати нашій родині так і не повернули. Знайшлися «добрі люди», які, почувши про реабілітацію жертв політичних репресій, порадили тимчасовим мешканцям (хата була комунальним майном) швиденько її приватизувати.

Працюючи в цій комісії, я швидко зрозумів, що не треба чекати вказівки, а самому створювати список репресованих, бо на території Горохівщини їх було дуже й дуже багато. Я почав робити записи про них у товстому зошиті, щоб ця інформація потім не втратилася, якщо комуністи знову повернуться до влади. Записуючи прізвища людей, котрі зверталися з проханням про реабілітацію, почав зводити до купи інформацію про масові вивезення людей до Сибіру. І коли проаналізував, то виявилось, що совети депортували наших патріотів та їхні сім'ї планово.

Так, із Горохівщини депортовано сотні сімей у кілька етапів:

Прокуратура України

Прокуратура
Волинської області

16.07.92 № ІЗ-І712-92

м.Луцьк

м.Горохів

вул.Гетьманська, 10

Криштальському А.І.

ДОВІДКА ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ

Гр.Криштальський Андрій Іванович

Рік і місце народження 1927, м.Горохів Волинської області

Місце проживання до арешту м.Горохів

Місце роботи і посада до арешту учень 10 класу

Коли і яким органом засуджений/репресований / на 8-9 січня 1947 р.
ВТ військ МВС Волинської області

Кваліфікація скоєного і міра покарання з врахуванням змін, які вносились у вирок ст.ст.54-1а, 54-11 КК УРСР, 10 років ВТ з конфіскацією майна. 13 квітня 1956 року достроково звільнений згідно Ухвали Далекосхідного військового округу.

Арештований 06 листопада 1946 року

Звільнений 13 квітня 1956 року

Утримувався під вартою, з місця позбавлення волі 02 років 05 місяців 07 днів, знаходився в заслання - років - місяців - днів.

На підставі ст.1 Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 17 квітня 1991 року
гр.Криштальський Андрій Іванович реабілітований.

Ст.помічник прокурора області

радник юстиції

Підпис

В.І.Лисаков

Завідуюча райфіна.ділою

М.В.Ковальчук

Довідка про реабілітацію А. Криштальського

лютий 1945 р. – у Молотовську область Російської Федерації;

22 жовтня 1947 р. – у Кемеровську область;

26 січня 1949 р. – у Хабаровський край;

18 березня 1949 р. – в Амурську область;

22 квітня 1950 р. – у Хабаровський край.

Наприклад, 22 жовтня 1947 року вивезено 2716 сімей: у тому числі 1927 чоловіків, 4221 жінку і 2790 дітей. Так знущалася московська комуна над нашими людьми. Сотні жителів Горохівщини були засуджені за участь та зв'язки з ОУН–УПА й відправлені в тюрми та концтабори. Особливо важкими були втрати членів ОУН, які в повоєнний період не склали зброї, а в тяжкій підпільній боротьбі чинили опір червоним окупантам.

Нерідко, приносячи різноманітні довідки, люди починали розповідати про своє життя, про боротьбу в підпіллі та участь в УПА. Вони мені довіряли, бо наш район маленький і чутка про те, що районну комісію з поновлення прав реабілітованих очолює колишній бандерівець, поширилася швидко.

Тоді я вирішив ділитися цією інформацією з моїм сином Андрієм, який на той час надумав писати книгу про національно-визвольний рух опору на Горохівщині. Тим більше, що бої УПА на території району тривали й після мого арешту, і про це ми з сином могли довідатися тільки з розповідей очевидців або учасників.

Справді, з приходом «других советів» ОУН–УПА не припинила збройної боротьби. Районний провід ОУН після вбивства Хмари в 1948 році очолив Головка із села Мислинь, а потім Вишня (Василь Крутилко з села Квасова). Суспільно-політичним керівником ОУН був Іван Сушко із села Княжого. Активно діяли члени районного проводу Борис Бедрик, Яструб (Євген Мельничук із села Охлопова).

Не можна не згадати легендарного сотника Чорноморця (Олексія Мельника із села Княжого) – військовика, вишколеного за кордоном. Він досконало володів зброєю і тактикою ведення бою. Одне лише псевдо Чорноморця наводило

жах на НКВД, стрибків, комуністів, сексотів. Цей славний командир ліквідував спецгрупу ката-енкаведиста Орешкіна, що занапастив багато невинних людей. Чорноморець провів десятки вдалих боїв, спочатку з німцями, а потім із НКВД. Діяв він десь до 1948 року. Подальша доля цього славного героя невідома, але люди вірять, що народного месника советським окупантам схопити так і не вдалося.

Олексій Мельник
(Чорноморець)

Активно діяли та не давали спокою комуністам сотні Базаренка та Грома. Але чим сильніше ставали на ноги нові окупанти, тим складнішою була боротьба й тим важчі були втрати. Советський режим не тільки карав і нищив членів ОУН–УПА, а й мстився родинам націоналістів, сім'ям патріотів, яким була небайдужа доля України.

Важка боротьба тривала до середини 50-х років. Зв'язкова ОУН Ніна Приступа, що розповідала мені про ті події, твердила, що організовані зв'язки між членами ОУН були перервані на Горохівщині лише у 1953 році.

Інформація, яку мені вдалося отримати, працюючи головою комісії з питань поновлення прав реабілітованих, склалася в приблизну статистику репресій на території нашого району у розрізі сіл. Проте ці дані, на жаль, неповні, тому що містять інформацію тільки про тих, хто звернувся за реабілітацією.

Але ж багато репресованих померло у тюрмі чи на засланнях, дехто залишився жити в Росії чи інших країнах «тюрми народів», багато людей повмирало, повернувшись із неволі після непосильної праці та нелюдських умов життя.

Ще й сьогодні є люди, настільки залякані та затероризовані советською владою, що бояться звертатися за реабілітацією, бояться повернення «комуни», вони не хочуть вору-

шити минулого, знову вислуховувати людські пересуди та різні докори.

Систематизовану інформацію про розстріляних отримати було вкрай тяжко. Також багато патріотів було під різними приводами засуджено за «побутовими» (неполітичними) статтями або за втечу з ув'язнення – і реабілітації не підлягали.

Колосальну роботу потрібно ще провести для виявлення та систематизації даних про тих, хто загинув від рук «червоних» чи «коричневих» загарбників.

Отримати ж інформацію від правоохоронних органів майже неможливо. Про допуск до архівів КГБ чи МВС не могло бути й мови. Їхні керівники посилялися на те, що в них працює робоча група «Реабілітовані історією» і більше нікого в архів допускати не будуть. У неофіційних розмовах натякали на те, що у справах реабілітованих вказані імена та прізвища слідчих, підшиті протоколи допитів (інформація про лжесвідків та сексотів). Мовляв, дехто ще живий, у декого залишилися діти й тепер можуть виникнути скандали та сімейні драми. Цікаво, чи думали колись «чекісти» про сімейні драми та поламані долі тисяч українців, яких вони розстрілювали, засуджували чи вивозили на спецпоселення? І взагалі склалося таке враження, ніби у теперішньому СБУ працюють діти колишніх працівників КГБ, які виховані в «кращих традиціях» тих часів і не мають ніякого співчуття до невинно репресованих та свято бережуть «честь мундира» (хоча про яку там честь може йти мова...).

Займаючись реабілітацією інших, я подумав, що десь на краю лісу лежить у ніким не пошанованій могилі мій загиблий у бою з гітлерівськими окупантами брат Петро, якого вже реабілітувала сама історія. А ми, його родичі, маємо подбати, щоб останки були перепоховані за нашим українським християнським звичаєм. Мені хотілося, щоб його могила була в Горохові, ближче до могил родичів, щоб ми могли частіше приходити, поминати його світлу пам'ять. Цю ідею підтримав мій старший син Петро.

Пригадалося, що коли я повернувся з ув'язнення, мій

СТАТИСТИКА РЕПРЕСІЙ

№ з/п	Населений пункт	Кількість розстріляних у Луцькій тюрмі (1941р.)	Кількість засуджених	Кількість вивезених на спецпоселення
1	Горохів	7	33	41
2	Берестечко	8	28	18
3	Мар'янівка	-	5	4
4	Сенкевичівка	-	4	-
5	Антонівка	-	14	36
6	Бережанка	-	9	5
7	Блудів	2	10	8
8	Божів	-	4	3
9	Борисковичі	-	13	22
10	Борочичі	9	10	18
11	Брани	1	8	24
12	Бужани	-	14	22
13	Буркачі	-	10	16
14	Ватин	7	8	15
15	Ватинець	3	1	3
16	Верхостав	-	1	4
17	Вільхівка	-	10	4
18	Волиця-Дружкопільська	-	4	22
19	Волиця-Лобачівська	-	8	7
20	Галичани	1	10	10
21	Гектари	-	2	2
22	Голятин	-	15	22
23	Губин	6	17	19
24	Гумнище	-	-	9
25	Диковини	-	12	44
26	Діброва	1	1	3
27	Довгів	2	8	44
28	Дубова Корчма	2	4	-
29	Жабче	-	9	17
30	Жуківець	1	10	14
31	Журавники	-	14	18
32	Загаї	5	4	-
33	Застав'я	-	1	-
34	Звиняче	3	11	9
35	Зелене	-	6	5
36	Зигмунтова	-	1	-
37	Іванівка	-	1	7
38	Іосипівка	-	1	-
39	Квасів	-	18	23

40	Ковбань	-	5	2
41	Козакове	-	2	4
42	Козятин	16	8	1
43	Колмів	-	6	17
44	Колодеже	3	41	50
45	Красів	-	4	-
46	Красний Сад	2	-	3
47	Крижова	-	1	4
48	Кумовище	-	3	4
49	Кутрів	-	3	5
50	Лемешів	11	9	5
51	Липа	-	4	21
52	Лобачівка	-	16	29
53	Марковичі	-	8	4
54	Маруся	-	1	-
55	Мирків	-	13	23
56	Мислині	1	14	-
57	Михлин	5	7	7
58	Наталин	-	1	-
59	Новий Зборишів	-	25	44
60	Новосілки	-	10	12
61	Новостав	-	17	24
62	Озерки	-	-	7
63	Озірці	-	6	8
64	Олізарів	-	5	-
65	Охлопів	3	20	25
66	Ощів	-	8	5
67	Перемиль	-	6	5
68	Печихвости	-	22	20
69	Підбереззя	21	39	21
70	Пілгани	-	9	8
71	Пірванче	-	17	22
72	Піски	-	15	22
73	Пустомити	-	14	4
74	Рачин	5	12	-
75	Ржищів	-	4	6
76	Сергіївка	-	1	-
77	Сільце	-	11	2
78	Скабарівщина	-	2	-
79	Скірче	-	30	15
80	Скобелка	12	15	11
81	Скригове	-	5	12
82	Смолява	-	13	31
83	Софіївка	-	2	8
84	Старики	-	6	8
85	Старостав	-	2	-
86	Стрільче	1	17	-
87	Терешківці	23	5	5
88	Тернівка	-	2	-

89	Угів	-	7	-
90	Угринів	1	8	15
91	Уманці	-	6	2
92	Хмельницьке	2	9	2
93	Холонів	1	6	4
94	Цегів	-	12	3
95	Широке	1	11	33
96	Шклінь	7	7	12
97	Шклінь II	-	3	-
98	Шпрахи	-	2	-
99	Ярівка	12	2	-
	Всього	185	897	1083

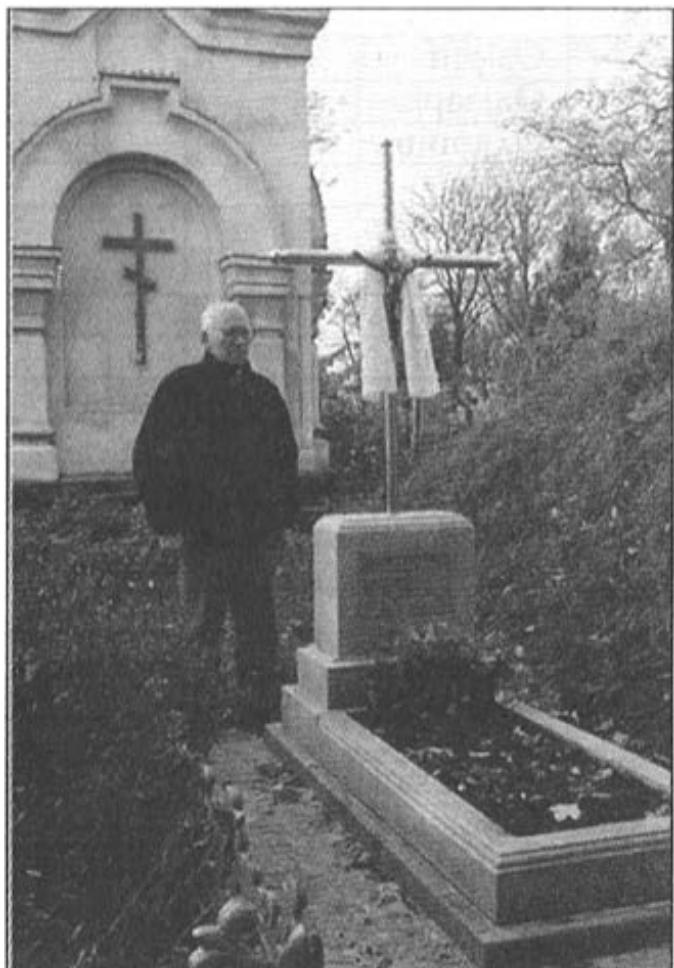
двоюрідний брат Микола Ситник показав приблизне місце можливого поховання мого брата Петра та Федора Водницького у Холонівському лісопарку. Але дехто потім казав, що то неправда, що ніяких останків там нема.

Однак людина живе надією. Тому одного погожого літнього дня, прихопивши городники, я з сином Петром машиною нині покійного Петра Зіневича поїхали до Холонівського лісопарку. Відшукавши три прикметні дерева, я показав синові місце й сказав:

– Копай тут!

Прокопавши вглиб десь 70-80 см, син відразу натрапив городником на кості. Поступово розкопуючи землю, ми почали діставати останки загиблих.

Хоч як це дивно, але про наші розкопки чомусь відразу донесли місцевому начальству. Незабаром до нас підійшов голова колгоспу Петро Горбань. Проте, дізнавшись у чому справа, він сказав:

Андрій Криштальський біля могили брата Петра на горохівському цвинтарі

Після встановлення пам'ятних таблиць з іменами загиблих мешканців Горохівського району під стінами Луцької тюрми

– Я вам дуже співчуваю. Робите добру справу, а тому хочу запропонувати вам допомогу. Зараз колгоспні столярі виготовлять дві малі труни для перезахоронення останків.

Так з Божою допомогою і завдяки добрим людям ми викопали останки повстанців і доправили їх у Горохів.

Похорон відбувся в неділю й був дуже урочистим. Останки перебували у церкві протягом цілої літургії, а потім відбувся чин похорону, який відслужив отець Андрій. Біля двох гробів була виставлена почесна варта Волинського братства вояків ОУН-УПА, колишніх повстанців. На цвинтарі з короткими промовами виступали отець Андрій, я, Мелетій Семенюк, учасник того бою з німцями Степан Читкайло.

Вдалося нам також, використовуючи різні джерела (і офіційні, і неофіційні) зібрати більш-менш повну інформацію про жителів нашого району, яких розстріляли в Луцькій тюрмі в червні 1941 року червоні окупанти. Мій син Петро, працюючи у райдержадміністрації, систематизував цю інформацію й домігся за сприяння Ярослава Довгополова

виділення коштів із районного бюджету для виготовлення шести меморіальних плит, на яких викарбували імена 185 жертв кривавої масакри. Ці плити були виготовлені й встановлені на стіні Луцької тюрми як доповнення до вже наявних меморіальних знаків. Цікаво, що, починаючи встановлення цих шести плит, ми запитали дозволу в тодішнього луцького міського голови Богдана Шиби. Він зрадів і сказав:

– Звичайно дозволяю! Дуже важливу й потрібну справу робите. Але знайте, що незабаром на подвір'ї колишньої тюрми проводитимуть розкопки та ексгумація і в майбутньому там постане меморіал жертвам советського терору.

На жаль, як показав час, під час розкопок було виявлено лише малі фрагменти людських останків (фаланги пальців, інші дрібні кістки). Виглядало на те, що останки жертв кудись перезахоронили ще при советах (червоні окупанти завжди вміли приховувати свої криваві сліди). Тому розкопки згорнули. Через деякий час змінився міський голова й про меморіал уже ніхто не згадує.

Шкода, що ініціативу горохівчан більш ніхто не підтримував, інші райони не виготовляли меморіальних плит та не вшанували пам'яті своїх колишніх земляків, що загинули без суду та слідства.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Десь на початку 90-х, приблизно в той час, коли я почав працювати головою комісії Горохівської районної ради з питань реабілітації репресованих комуністичним режимом, доля звела мене з письменником і журналістом Петром Боярчуком. Інтерв'ю зі мною, які він підготував, не раз потрапляли на газетні шпальти. Згодом Боярчук написав книги «Крик голодного звіра» та «Дорогами болю», в яких також опублікував нариси про мою долю. Ми багато спілкувалися, разом листувалися з письменником Іваном Гнатюком, часто їздили на різні патріотичні заходи.

У 2005 році Петро Боярчук познайомив мене з італійським письменником Данілом Збраною, який у той час писав книгу про боротьбу з кривавими режимами у Східній Європі й зокрема в Україні. Італійцю, котрий намагався максимально вивчити непросту історію України, хотілося побачити живого бандерівця, бо він був захоплений визвольною боротьбою УПА. Тому звернувся до Петра, а той, довго не думаючи, зателефонував мені.

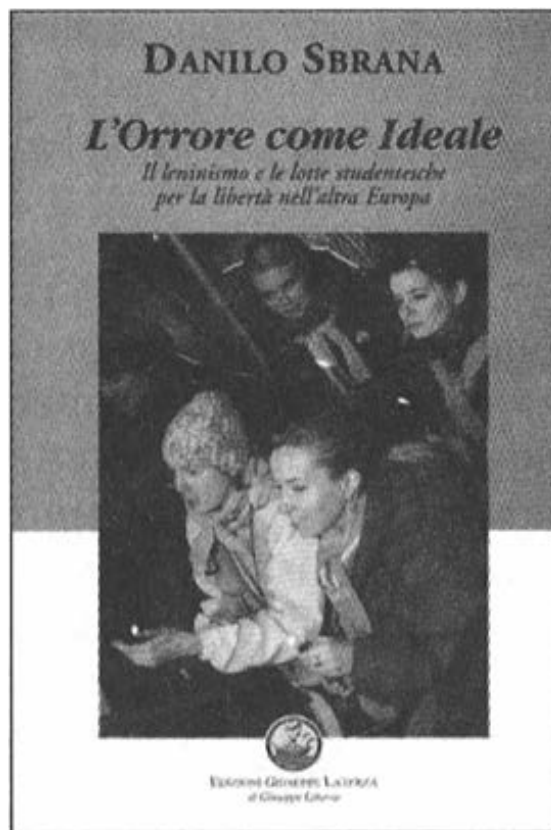
Даніло розпитував мене про юнацькі роки, арешт енкаведистами, допити слідчих, тюремне ув'язнення, засудження, етап у телячих вагонах до Сибіру й тяжке підневільне життя в концлагерях ГУЛАГу. Сиділи ми в ресторанчику, і я відповідав на запитання, а спілкуватися нам допомагала жінка-перекладач, яка добре володіла італійською.

Гість слухав і дивувався. Даніло Збрана приїхав з італійського міста Пізи, де викладав у коледжі. Саме тоді він захотів написати книгу для студентів про те, як східноєвропейська молодь боролася за свою незалежність із комуністичною диктатурою. Мабуть, десь у той момент і в мене народилася ідея написати спогади про пережите, щоб донести правду про колишні події до тих молодих українців, котрі, можливо, не мають про них жодного уявлення.

Через деякий час в Італії ви-йшла друком книга Даніла Збрани “Ідеалом було страхіття”. Автор привіз її в Україну в знак того, що він поважає нашу незалежну державу, її незламний народ. Збрана пообіцяв, що цю книгу буде перекладено українською мовою. Адже він використав у ній не тільки мої розповіді, а й матеріали з книжки мого сина Андрія «Національно-визвольний рух опору на Горохівщині», яка побачила світ у видавництві «Надстир'я» в 1994 році.

Даніло Збрана ще декілька разів приїжджав у наш край зі своєю книгою, за його обіцянкою вже перекладеною українською мовою. Він дивував наших людей ентузіазмом, повагою до українського народу, титанічною працею в пошуках ще живих повстанців і тим великим дослідницьким матеріалом, який використано у цій книзі. Влітку 2009 року я був присутній на його зустрічі з учнями Горохівської школи-гімназії, слухав його виступ, розповідь про книжку. Діти були захоплені такою небуденною подією, автор роздавав автографи. Збрана сказав учням, що тепер вони мають прекрасні можливості вчитися не тільки в себе в Україні, а й за кордоном, куди їх охоче запрошують. А найголовніше – вони можуть вільно жити у вільній країні й ніхто не каратиме їх тільки за те, що вони українці.

У серпні 2009 року Волинська державна адміністрація випустила ювілейну нагороду в честь 20-річчя створення Народного руху України. У Луцьку скликали святкові збори колишніх рухівців, з доповіддю виступав колишній його голова Михайло Тиский. Він розповів про історію заснування Руху в Луцьку у серпні 1989 року, а потім нагороджував

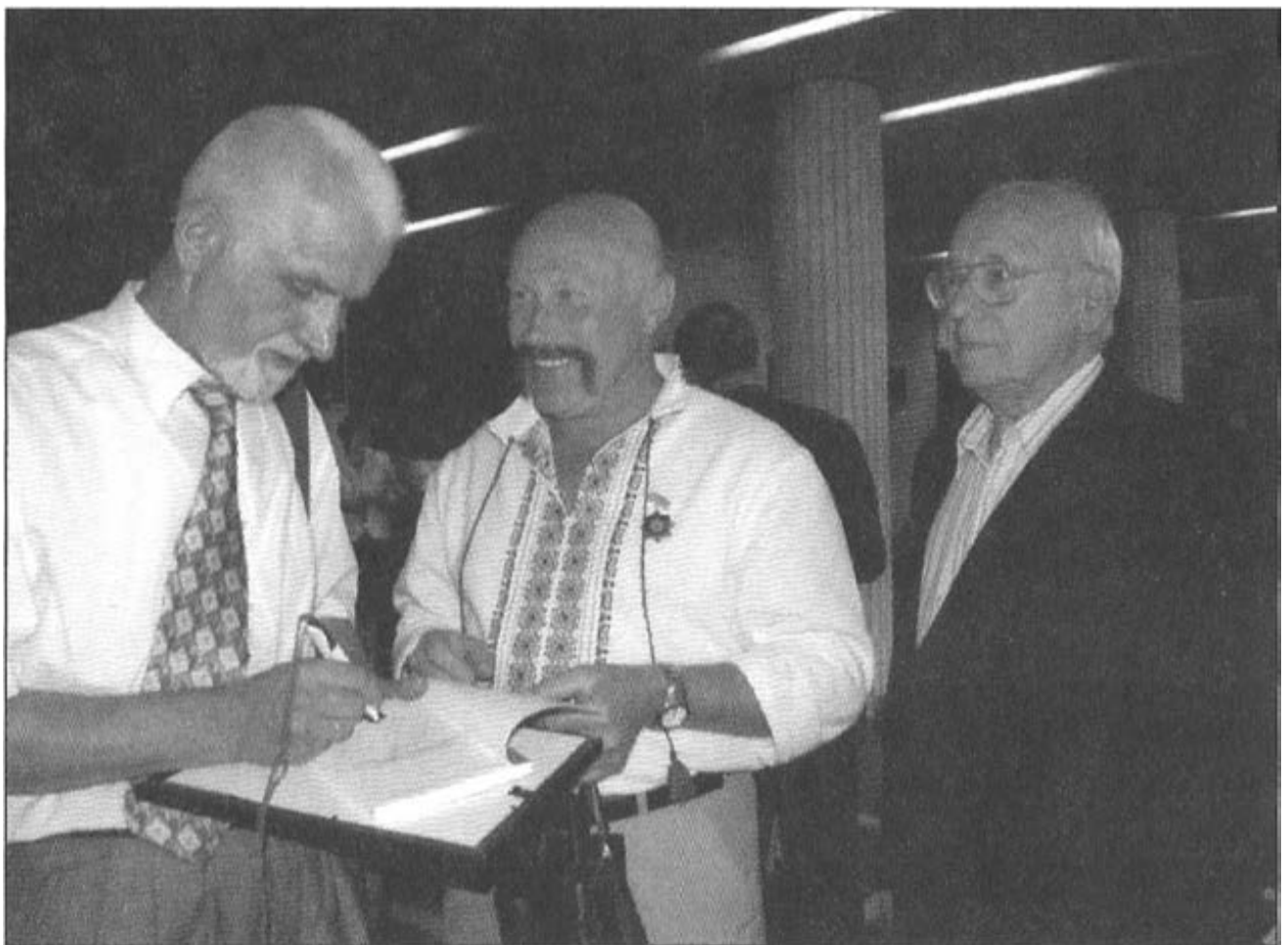

Книга Д. Збрани
“Ідеалом було страхіття”

першопрохідців (у тому числі й мого сина Андрія). Петрові й мені ці нагороди вручили через кілька місяців, на Покрову Пресвятої Богородиці.

Трохи запізно нам вручали ті медалі, але краще пізно, ніж ніколи. Багато рухівців не дочекалися вшанування своєї подвижницької праці й боротьби, відійшли у вічність. Серед них Петро Зіневич, Микола Степанчук (їхні нагороди потрапили в музей), Мелетій Семенюк, Роман Андрущак, Ярослав Дмуховський. Не стало нашого видатного земляка Михайла Рощини. Його поховали з величезною траурною процесією, на чолі якої несли синьо-жовтий прапор. Нагороди не застали вдома Миколу Остапчука, Богдана Собуцького, Сергія Бондарчука, Петра Коцюбинського.

Мене й надалі запрошують на різні заходи, часто просять виступити перед школярами. Хоч й важко вже, йду, бо ко-

Перший голова Волинської крайової організації НРУ
Михайло Тиский, активний діяч козацького руху
Олександр Середюк та Андрій Криштальський
під час святкування 20-річчя створення НРУ

мусь же треба розповісти дітям, у яких умовах наш народ здобув свою незалежну державу. Діти здебільшого слухають, хоч деякі крадькома бавляться мобільними телефонами.

Я дивлюсь на них і думаю, наскільки їхнє життя відрізняється від нашого – у ті часи, коли я сам був отаким школярем. А ще думаю, що вони ростуть, а життя простішим не стало і загрози перед нашою державою не минулися. Можливо, що і їм доведеться стати на захист України, якщо їх правильно виховують батьки й учителі.

Перечитуючи написане, я думаю і про те, що моя власна доля не є якоюсь унікальною, винятковою. Вона повторює нелегкі шляхи сотень тисяч українців, які так немилосердно мучилися у ХХ столітті. Це доля всього нашого покоління. Про неї я й розповів на сторінках цієї книги – щоб потім не виявилось, що немає у нас історії, що забули ми своє минуле і що немає нам чого аналізувати, думаючи про день прийдешній.

ЗМІСТ

Віктор Вербич. Декалог як настаново-заповідь	3
Слово до читача	9
З піснею і книжкою	11
Нова біда на наші голови	18
Біда за бідую	22
«Другі совети». Арешт	45
Каторга	54
На волю!	95
Похмуре місто за Уралом	104
Горохів рідний і чужий	107
«В нас велике свято нині...»	121
Українській громаді – українську церкву!	147
Страшні підсумки червоного терору	156
Замість післямови	167

Літературно-художнє видання

Андрій Криштальський

Мій Декалог

Спогади колишнього політв'язня

Редактор Людмила Пащук
Макетування Андрія Криштальського

Формат 84x108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Minion Pro.
Наклад 700 пр.

Видавництво
«Волинська мистецька агенція “Терен”»
43025, м. Луцьк, Головноштамт, а/с 157
Тел. 050-6743321
Ел. пошта: teren.lutsk@gmail.com

Свідоцтво Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
ДК № 1508 від 26.09.2003 р.

Друк: СПД ФО Купровський В.М. Свідоцтво ДК № 3286 від 24.09.2008
45400 м. Нововолинськ, вул. Грушевського, 19. Тел. +38 03344 2 46 58

К 30 Криштальський А. І. Мій Декалог. Спогади колишнього політв'язня.– Луцьк: ВМА
“Терен”, 2012.– 172 с.

ISBN 978-966-2276-76-3

Підпілля ОУН, збройна боротьба повстанської Волині проти польських, німецьких та радянських окупантів – ось те середовище, в якому довелося жити й діяти автору захоплюючих спогадів Андрію Криштальському (старшому).

Із заповідями Декалогу українського націоналіста в серці пройшов він крізь колючі дроти сталінських концлагерів Казахстану, Монголії та Колими, щоб вижити й далі активно боротися за незалежність України.

УДК 821.161.2-9
ББК 84.4УКР6-47

Підпілля ОУН, збройна боротьба повстанської Волині проти польських, німецьких та радянських окупантів – ось те середовище, в якому довелося жити й діяти автору захоплюючих спогадів Андрієві Криштальському (старшому).

Із заповідями Декалогу українського націоналіста в серці пройшов він крізь колючі дроти сталінських концтаборів Сибіру, Монголії та Коліми, щоб вижити й далі активно боротися за незалежність України.